

Türkmenistanyň Bilim Ministrligi

**Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet
uniwersiteti**

**Türkmenistanyň konstitusiýa hukugy
(okuw gollanmasy)**

Aşgabat – 2010 ý.

B. M. Orazdurdyýewa

**Türkmenistanyň konstitusiýa hukugy
(okuw gollanmasy)**

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

**Ylmy redaktor: hukuk ylymlarynyň kandidaty,
dosent M. Tyllaýew**

Aşgabat – 2010 ý.

Giriş

Häzirki wagtda, Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan öz ösüşiniň täze tapgyryna gadam urdy. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow özüniň ähli tagallalaryny , gujur – gaýratyny jemgyýetiň hemmetaraplaýyn özgerdilmegine we döwletiň demokratik durkunyň döwrüň we XXI ýüzylylykda milletiň önünde duran täze wezipeleriň ösen talaplaryna laýyklykda pugtalandyrylmagyna tarap gönükdirdi. “Sowadyňyzy, bilimiňizi, ylmyňyzy kämilleşdirmelidigiňizi ýekeje pursat hem ýatdan çykarmaň, Siz dünýädäki ylmy täzeliklerden, ösen tehnologiýalardan habarly bolmalysyňyz” diýip, Türkmenistanyň Prezidenti ýaşlarymyza sargyt edýär. Konstitusiýa hukugy – hukuk ylmy bolmaklyk , hukuk öwreniş pudagyň esasy bolup durýar. Eger konstitusiýa hukugy baradaky ylmyň dersini gysgaça kesgitlejek bolsaň, onda ol ylym döwletiň gurluşyny öwredýär diýip bellemek bolar. Haýsy hem bolsa bir döwletiň (Garaşsyz Türkmenistanyň) gurluşyny öwrenjek bolsaň , onda ilki bilen şol döwletiň jemgyýetçilik gurluşyny öwrenmek hökmandyr, Türkmenistanyň Konstitusiýasynda bellenişi ýaly: ”Türkmenistan-demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup , onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy formasyna amala aşyrylýar (1 madda). Konstitusiýa laýyklykda her bir döwletiň jemgyýetçilik gurluşyny şol döwletiň syýasy , ykdysady we sosial esasy düzýändir. Ine şu 3 sany alamat hem adamyň döwletde we jemgyýetde

ýaşaýyş düzgünini kesgitleýär . Konstitusiýanyň 3-nji maddasynda şeýle kesgitlenilýär: ”Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy adamdyr”. Döwlet raýatlaryň öňünde jogapkärdir. Ol şahsyýetiň erkin ösmegi üçin şert döredilmegini üpjün edýär, raýat janyny, namysyny, mertebesini we azatlygyny , şahsyýetine eldegrilmesizligini, tebigy we mizemez hukuklaryny goraýar , her bir raýat öz üstüne Konstitusiýasynyň we kanunlaryň ýükleýän borçlaryny ýerine ýetirmekde döwletiň öňünde jogapkärdir. Hukuk ylmy hökmünde Konstitusiýa hukugy ilkinji gezek döwlet hukuk kadalaryna eýerýändir. Kadalaryň hemmesi bolsa jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar. Şonuň üçin döwlet hukugy ylmy diňe bir hukuk kadalaryny öwrenmek bilen çäklenmän, eýsem, ol jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrmakda-da uly orun tutýar . Ine, şular hem bilelikde ylmyň dersini emele getirýär.

Konstitusiýa hukugy beýleki ylmlaryň hem gözbaşydyr. Çünki ilki bilen umumy bir dersi öwrenjek bolsaň, döwletiň talaplaryny, olaryň çözüň wezipelerini doly göz önüne getirmelidir. Konstitusiýa hukugy beýleki hukuk pudaklary bilen hem jebis arabaglanyşyklydyr. Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugy dersi öwrenilende diňe bir Konstitusiýanyň özüne syrykdyrylman, Türkmenistanyň Mejlisiniň, Prezidentiň we beýleki ýerli edaralaryň kabul eden hukuk namalaryny öwrenmekligi maksat edinýär. Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugy halkyň özygtyýarlylygyny pugtalandyrmaklygy, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny kepillendirmekligi, jemgyýetiň asudalygyny

we milli agzybirligini üpjün etmekligi, halk häkimiýetiniň we hukuk döwletiniň esaslaryny berkarar etmekligi öz maksady diýip belleýär. Türkmenistanyň döwlet we jemgyýetçilik gurluşynyň ösüş döwürleri bilen talyplary tanyş etmeklik wezipesi, bu ylmy öwrenmekligiň esasy maksady, ýagny, kanunçylygy we hukuk düzgünlerini berjaý etmek, hereket edýän kada-kanunlary durmuşa ornaşdyrmak ugrundaky alnyp barylýan işleri talyplaryň aňyna ýetirmekden ybarat. Şonuň bilen birlikde talyp Konstitusiýa hukugynyň esasy mazmunyna we ähmiýetine, döwletiň Baş kanunynyň we kanunçylyk namalarynyň mazmunyna, dolandyryşyň Prezidentlik formasyna geçirilmegini, döwlet edaralarynyň düzümine, alyp barýan işlerine häkimiýet we öz-özüňi dolandyryşa aýratynlykda çuňňur häsiýetnama bermäge, döwlet edaralary tarapyndan kabul edilýän dürli-dürli hukuk namalaryň kabul edişi düzgünlerine, olaryň güýje girip hereket etmegine üns berilmelidir. Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugynyň öňde goýýan meseleleriniň hemmesi diýen ýaly Konstitusiýanyň kadalary bilen baglanyşyklydyr. Her bir döwlet öz garaşsyzlygyna, özygtyýarlygyna eýe bolansoň özüniň Baş kanunyny kabul edýär. 1992-nji ýylyň maý aýynyň 18-ne Türkmenistanyň Konstitusiýasy kabul edildi. Sonuň netijesinde Konstitusiýa hukugynyň önünde goýýan meseleleri aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Özüne mahsus ulgamlara eýerip, hukugy öwrenmek;
2. Döwletiň jemgyýetçilik gurluşyny, halkyň garaşsyz döwletde tutýan ornuny halkyň doly häkimligini öwrenmek;

3. Durmuşda döwlet hukuk namalarynyň ulanylyşyna gözegçilik edip, onuň netijelerinden degerli , geljek üçin peýda almak;

4. Döwletiň we jemgyýetiň ösüşinde ýüze çykan we çykýan döp-dessurlary öwrenmek;

5. Hereket edýän döwlet hukugyny ösdürmek üçin anyk teklipleri girizmek.

Şu dersi öwrenmegiň netijesinde talyp kanunlary we beýleki hukuk namalary nähili ulanmalydygyna , ýüze çykan ýagdaý bilen hadysanyň arasyndaky tapawuda , özüniň dünýä garaýşynyň giňelmegine , ösmegine , ýörite edebiýatlardan baş çykarmaga ukyply bolmalydyr . Bu ylmyň (dersiň) ylymly we hünärli işgärleri taýýarlamakda-da hukuk ylymlarynyň arasynda uly orny bar.

Awtor taýýarlanan okuw gollanmasynyň konstitusiýa hukugy dersi we ylmy bilen gyzyklanýan talyp ýaşlaryň bilimlerini artdyrmaga ýardam eder diýip umyt edýär.

Konstitusiýa we konstitusiýa hukugy barada düşünje

§1. Konstitusiýa barada düşünje.

Türkmen halkynyň baş müň ýyllyk taryhy ýoly bar. Nesilbaşymyz Oguz han Türkmendir. Bu günki türkmen halky Oguz hanyň neslidir. Aňyrsy 5 müň ýyl mundan ozal milletbaşymyz Oguz han Türkmenden gaýdýan türkmen halky Gündogarda Hindistan, Günbatarda Ortaýer deňzi aralygynda döredilen dünýä gymmatlyklaryna dürli ugurlarda saldamly goşandyny goşdy, öz topragynda Änew, Altyndepe, Marguş, Parfiýa şalygyny, seljuk türkmenleriniň şalyklaryny, Köneürgenç türkmen döwletini – jemi 70-den gowrak döwlet döretdi.

Bu gün bolsa türkmen halky öz topragymyzda özygtyýarly, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletini binýat etdi. Biziň türkmen döwletimiz 70 ýyldanda gowrak ýyllaryň dowamynda SSSR-iň düzüminde boldy. Häzir bolsa türkmen halkymyzyň arzuw eden taryhy pursady gelip ýetdi. Türkmenistany özbaşdak döwlet hökmünde berkarar eden hukuk resminamalaryna Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasy we Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky konstitusion kanuny degişli hasap edilýär. Türkmenistan SSR-niň Döwlet özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasy 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda Türkmenistanyň Ýokary Soweti tarapyndan kabul edildi. Bu jarnamanyň esasy maksady Türkmenistanyň bütin territoriýasynda döwletin häkimiýetiniň hökmürowanlygyny, özbaşdaklygyny, doly

ygtyýarlylygyny, mizemezligini, daşary ýurtlar bilen gatnaşyklarda özüniň Garaşsyzlygyny we deňhukuklylygyny ykrar etmekden ybarat bolup durýar. Türkmenistanyň özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasynda Türkmenistanda Konstitusiýanyň we kanunlaryň hökmürowanlygy berkarar edilýär, territoriýasynyň eldegrilmesizligi, Türkmenistanyň raýatlygy, döwletiň içerki we daşarky howpsuzlygyna degişli meseleleri özbaşdak çözüp bilýänligi, döwlet dili hökmünde türkmen diliniň yglan edilýänligi we beýleki döwlet ähmiýetli wajyp meseleler öz beýanyny tapýar. Jarnamadan gelip çykyşyna görä, onuň düzgünleri Garaşsyz döwletimiziň Esasy Kanunyny işläp düzmeklikde esas bolup hyzmat etdi. Özygtyýarlylygymyzdan soňra 1991-nji ýylyň 26-njy oktyabrynda Türkmenistanyň Ýokary Sowetiniň Geňeşi geçirildi, onda türkmeniň taryhy karary – Türkmenistan döwletiniň Garaşsyzlygy ebedi ykrar edildi. Oňa laýyklykda Türkmenistanyň garaşsyzlygy belent maksatlaryň hatyrasyna – türkmen halkynyň öz hakyky milli döwletini edinmeginiň hatyrasyna, milletine, jynsyna, sosial gelip çykyşyna we uýýan dinine garamazdan, her bir adam üçin Türkmenistanyň Konstitusiýasynda, Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynda we halkara hukugynyň beýleki normalarynda göz önünde tutulan hukuklary we azatlyklary üpjün etmegiň, kanun agalyk edýän ynsanperwer demokratik jemgyýet gurmaýyň hatyrasyna jar edýändigini bellenilýär.

Türkmenistanda döwlet häkimiýeti ony kanun çykaryjy häkimiýete, ýerine ýetiriji häkimiýete we kazyýet häkimiýetine bölmek ýörelgesi boýunça amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň iň ýokary wezipeli adamy Prezident bolup, ol döwletiň baştutanydyr. Türkmenistanyň Prezidenti ýerine ýetiriji häkimiýete hem baştutanlyk edýär. Türkmenistanyň territoriýasyndaky ýer, ýerasty baýlyklar, howa giňişligi, suw hem beýleki tebigy resurslar we deňiz ykdysady zonasy halkyň milli baýlygy we eýeçiligi bolup, Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň maddy esasy bolup hyzmat edýärler.

Häzirki wagtda Türkmenistan döwletimiz, sözüň doly manysynda, özygtyýarly hem-de Garaşsyz döwletdir. Özygtyýarlylyk içeri we daşary meseleleriň özbaşdak çözülmegidir. Biziň hemmämiz bulary gündelik durmuşymyza görýäris. Häkimiýet we hökümet edaralarynyň maslahatlarynda döwlete, halkymyza dahylly meseleleriň dürli görnüşlerine garalýar. Olaryň ählisinde halkymyzyň bähbitlerinden ugur alynýar.

Şonuň üçin hem häzirki wagtda döwlet Baştutanymyz döwletliligi berkarar etmek, jemgyýetde syýasy durnuklylygy berkitmek, kanunlara sarpa goýmak, ynsanperwerlik we adalatlylyk ýörelgelerini durmuşa ornaşdyrmak ýaly döwlet ähmiýetli meseleleri esasy wezipe edip goýdy. Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan döwletimiziň hukuk binýady has-da berkeýär. Her bir özygtyýarly döwlet özüniň Esasy Kanuny bolan Konstitusiýasyny kabul edýär.

Konstitusiýa sözi „constitus” diýen latyn sözünden gelip çykyp, „tassyk etmek, dikeltmek” diýmekligi aňladýar. Gadymy döwürlerde hem „konstitusiýa” sözi ulanylypdyr. Ýöne ol konstitusiýanyň häzirki zaman düşünjesine laýyk gelmändir. Konstitusiýanyň häzirki zaman düşünjesine laýyk gelýän görnüşi ilkinjileriň

hataraynda bolup 1787-nji Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda, 1791-nji ýylda bolsa Fransiýa republikasynda kabul edilýär. Täze konstitusiýa adatça täze döwlet emele gelende, jemgyýetçilik gurluşynda düýpli özgerişlik bolan ýagdaýynda kabul edilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasy hem 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda kabul edildi. 1992-nji ýylda kabul edilen Konstitusiýa Türkmenistanyň taryhynda 4-nji Konstitusiýadyr.

1. 1927-nji ýyldaky TSSR-iň Konstitusiýasy./30.04.1927ý/.
2. 1937-nji ýyldaky TSSR-iň Konstitusiýasy./02.04.1937ý/.
3. 1978-nji ýyldaky TSSR-iň Konstitusiýasy./13.04.1978ý/.
4. 1992-nji ýylda Türkmenistanyň Konstitusiýasy kabul edildi.

Konstitusiýanyň esasy häsiýetleri:

1. kabul ediliş, üýtgetme we goşmaça giriziliş tertibi boýunça tapawutlanýar.
2. Konstitusiýanyň ýokarylygy – kanuny we çäk häsiýeti boýunça.
3. Konstitusiýanyň durnuklylygy – hemişelik kabul edilen.
4. mazmuny boýunça – jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ähli ulgamyny öz içine alýar.

2007-nji ýylda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurduň baştutany wezipesine saýlanylmagy bilen biziň döwletimizde Täze Galkynyş zamanasy yglan edildi. Bu eýýamyň baş şygary “Döwlet Adam üçindir!” diýlip kesgitlenildi. Häzirki wagtda döwletimiz syýasy durnuklylygy has-da berkidilip, ykdysady taýdan täze-täze ösüslere eýe bolýar. Jemgyýetçilik-syýasy durmuşyň ähli ugurlarynda düýpli özgertmeler durmuşa ornaşdyrylýar.

2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda Aşgabat şäherinde geçirilen Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynda Türkmenistanyň Konstitusiasynyň täze redaksiýasy kabul edildi. Täze Galkynyş eýýamynyň Konstitusiasyna laýyklykda ýurdumyzda milli kanunçylygy kämilleşdirmek ýolunda düýpli işler amala aşyrylýar. Türkmenistanyň kanun çykaryjy edarasy – Mejlis tarapyndan birnäçe döwrebap kanunlar kabul edilýär. Öz döwletimizde onuň ykdysady, durmuş, medeni aýratynlyklaryna laýyklykda kanunçylygymyz kämilleşdirilýär. Mysal üçin: Türkmenistanyň Zähmet kodeksi, Türkmenistanyň Jenaýat iş ýörediş kodeksi, Türkmenistanyň Bilim hakyndaky kanuny, Ylmy işgäriň hukuk ýagdaýy hakyndaky kanuny we ş. m.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 63-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň Mejlisi kanunlary kabul edýär, Türkmenistanyň Konstitusiasyna we kanunlara üýtgetmeler we goşmaçalar girizýär, olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär hem-de olara resmi düşündirişler berýär. Konstitusion kanunlar diýlip, Türkmenistanyň Konstitusion gurluşynyň esaslaryna düýpli täsir edýän kanunlara düşünilýär. Konstitusiýa Esasy Kanun bolmak bilen beýleki adaty kanunlardan tapawutlanýar. Ilki bilen Konstitusiýa iň ýokary hukuk güýjüne eýe bolan kanundyr. Bu kada Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 5-nji maddasyndan gelip çykýar, ýagny döwletiň, onuň ähli edaralarynyň we wezipeli adamlarynyň hereketleri diňe hukuk hem konstitusion gurluş arkaly amala aşyrylýar.

§2. Konstitusiýanyň görnüşleri.

Konstitusiýa hukugynyň ylmynda Konstitusiýanyň birnäçe görnüşleri aratapawutlandyrylýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasy unitar döwletin Konstitusiýasy bolmak bilen, ol „ýazuw“ görnüşindäki, „çeýe“ Konstitusiýa bolup, Parlament tarapyndan kabul edilýän, hemişelik Konstitusiýa hasaplanylýar.

Konstitusiýanyň mazmuny boýunça iki görnüş bar:

1. „ýazuw“ Konstitusiýa – diýip belli bir edara tarpyndan kabul edilýän, ýokary hukuk güýji bolan hem-de ähli konstitution kadalar bir ýerde jemlenen, döwlet tarapyndan resmi taýdan Esasy Kanun diýlip yglan edilen hukuk nama aýdylýar.
2. „ýazuw däl“ Konstitusiýa bolanda ähli konstitution kadalar bir ýerde jemlenmedik, döwlet tarapyndan resmi taýdan Esasy Kanun diýlip yglan edilmedik hukuk nama aýdylýar. Ýazylmadyk Konstitusiýada bir näçe kanunlaryň we adatlaryň jemi jemlenýär.

Konstitusiýanyň kabul ediliş tertibi boýunça üç sany görnüş bolýar:

1. oktroirlenen (sowgat edilen) Konstitusiýalar – diýlende öňki golastynda bolan döwletine öz Konstitusiýasyny wagtlaýyn ulanmaga bermegi ýa-da adatça çäklendirilmedik monarhiýa döwletlerinde döwlet baştutany (monarh) öz halkyna Konstitusiýany ulanmaga hödürleýär (halk Konstitusiýanyň işlenilişine hiç hili gatnaşmaýar) ;
2. wekilçilikli edaralar tarapyndan kabul edilýän Konstitusiýalar – bolanda her bir döwletin wekilçilikli edarasy, adatça parlament tarapyndan

kabul edilýän ýa-da ýörite şol maksat üçin döredilýän topar tarapyndan kabul edilýär.;

3. sala salşyk esasynda kabul edilýän Konstitusiýalar – ählihalk sala salşygyň karary bilen Konstitusiýa kabul edilýär. (Russiýa Federasiýasy, Fransiýa)

Konstitusiýa üýtgetme we goşmaça giriziliş tertibi boýunça iki görnüş bar:

1. „gaty“ Konstitusiýalar – üýtgetme, goşmaça girizip bolmaýan, giriziläýen ýagdaýynda has çylşyrymly usullar bilen amala aşyrylýar. Konstitusiýanyň „gaty“ ýa-da „çeýe“ häsiýeti uzak wagtlaryň geçmegi bilen kesgitlenilýär;
2. „çeýe“ Konstitusiýalar – ýönekeý usul bilen üýtgetme, goşmaça girizilýän bolsa aýdylýar.

Konstitusiýanyň hereket ediş wagty boýunça iki görnüş bar:

1. hemişelik Konstitusiýalar – ýagny, munda onuň belli bir möhlet bilen hereket etjek wagty çäklendirilmeýär, ýöne beýle diýildigi muňa baky Konstitusiýa diýip düşünmeli däl. Zerurlyk bolşuna görä, bu Konstitusiýany hem täzeden kabul edip bolýar. Aslyýetinde Konstitusiýa öz häsiýeti boýunça durnukly bolandygy sebäpli, ol uzak möhletleri göz önünde tutulyp kabul edilýär;
2. wagtlaýyn Konstitusiýalar – belli bir möhlet ýa-da ýagdaý bilen çäklendirilýär. Şol möhletden, ýagdaýdan soň ol öz hukuk güýjünü ýitirýär.

Çäk çygry boýunça:

1. federatiw döwletleriň Konstitusiýalary;
2. unitar döwletleriň Konstitusiýalary;
3. federasiýaň subýektleriniň Konstitusiýalary.

Konstitusiýa – milli hukugyň pudagy, ýörite ylym we okuw dersi

§1. Konstitusiýa hukugy – milli hukugyň özeni.

Konstitusiýa hukugy özünüň adyny Konstitusiýa diýlip atlandyrylýan aýratyn hukuk namasyndan alyp gaýdýar. Ýöne konstitusiýa hukugy hukugyň aýratyn bir pudagy bolmak bilen diňe Konstitusiýa syrykdyrylmaýar, emma başga-da bir näçe kadalaşdyryjy hukuk namalaryny öz içine alýar (kanunlary, Prezidentiň Permanlaryny, Hökümetiň kararlaryny we ş.m.). Konstitusiýa hukugy birnäçe manylarda ulanylýar, aýratyn hukugyň pudagy hökmünde, ylym hökmünde, hem-de okuw dersi hökmünde.

Birinjiden bu Türkmenistanda hereket edýän hukugyň bir pudagydyr. Ýagny belli bir jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan, içinde biri-biri bilen ylalaşykda hereket edýän hukuk kadalaryň ulgamydyr.

Ikinjiden konstitusiýa hukugy bu konstitusiýa hukugy hakyndaky ylymdyr. Bir tarapdan bu belli bir ýurduň ylmydyr, beýleki tarapdan halkara ylmyň bir bölegidir, sebäbi ol dürli ýurtlaryň nazaryýetleri we tejribeleri bilen özara baýlaşdyrylýar. Ylym – bu kadalaryň ulgamy däl, eýsem hereket edýän konstitusiýa hukugy hakyndaky ylmy garaýşlar, onuň taryhy, nazaryýeti, netijesi, alymlaryň çaklamalary we ş.m. Bular dürli kitaplarda, makalalarda, ylmy nutuklarda görkezilip bilinýär.

Üçünjiden konstitusiýa hukugy okuw dersi hökmünde öwrenilýär. Ýagny, hereket edýän konstitusiýa

hukugynyň esaslaryny we ol hakyndaky ylmyň esaslaryny öwrenýär.

Konstitusiýa hukugy jemgyýetiň emele gelen ýa-da döreýän ykdysady, durmuşy, syýasy ulgamyny we ruhy durmuşyny, şahsyýetiň hukuk ýagdaýyny, berkidýar, kadalaşdyrýar, konstitusiýa hukuk kadalaşdyrylyşynyň çägene girýän jemgyýetçilik gatnaşyklaryň döremekligine ýardam edýär ýa-da päsgel berýär olary ösdürýär ýa-da togtadýar.

Durmuş – ykdysady çäkde konstitusiýa hukugy döwletiň durmuş roluny eýeçilik gatnaşyklarynyň hukuk esaslaryny kesgitleýär. Syýasy çäkde syýasy partiýalary döretmeklik we onuň orny, wezipeli adamlary we wekilçilikli edaralary saýmaklagyň tertibi döwletiň formasyny kesgitleýär. Ruhy çäkde (sfera) öňki düzgünlerden tapawutlylykda köp pikirliligi yglan edýär. Konstitusiýa hukugynyň köp bölegi şahsyýetiň esasy hukuklaryny we borçlaryny olary durmuşa geçirmekligi hem-de kepillini berkidýär. Konstitusiýa hukugy ýerli öz-özüňi dolandyryşyň esaslaryny hem berkidýär, ony ýerli häkimiýet hukugy özbaşdak öwrenýär. Türkmenistanyň konstitusiýa hukugy şu gatnaşyklaryň: şahsyýet- kollektiw-döwlet-jemgyýet özara baglanyşygynyň esaslaryny düzgünleşdirýär. Bu özara baglanyşyk kanuny tertipde amala aşyrylýar. Şeýlelikde Türkmenistanyň konstitusiýa hukugy hukugyň pudagy bolmak bilen – bu jemgyýetçilik birleşmeleriniň we birnäçe beýleki durmuşy kollektiwleriň, şahsyýetiň hukuk ýagdaýynyň esaslaryny berkidýän we kadalaşdyrýan, jemgyýetiň ruhy durmuşyny, syýasy ulgamynyň, durmuş ykdysady düzümini, döwlet häkimiýetini amala aşyrmaklygyň kanuny şertlerini üpjün

edýän oňa basyş edýän, oňa gatnaşýan parahatçylykly konstitusion serişdeler arkaly göreşýän içerki ylalaşdyryjy kadalaryň ulgamydyr. Başga-ça aýdanynda Türkmenistanyň konstitusiýa hukugy şahsyýetiň hukuk ýagdaýynyň esaslaryny, jemgyýetçilik we döwlet gurluşyny döwlet häkimiýetini amala aşyrmaklygyň hukuk görnüşini ulanmaklyk ýoly bilen şahsyýetiň, kollektiwiň, döwletiň, jemgyýetiň özara baglanyşygynyň esaslaryny berkidýär we kadalaşdyrýar.

Konstitusiýa hukuk kadalaryny herekete getirmek üçin ýuridiki fakt zerurdyr. Ýuridiki fakt bolanda özüniň soňynda hukuk netijeleri emele getirýän belli bir hadysalaryň görnüşidir: **waka** (mysal üçin: deputatyň aradan çykmagy netijesinde mandadyny ýitirmek. Bu bolsa saýlaw hakyndaky kanunçylygyň kadalaryny herekete getirýär.), **hereket**, **ýagdaý** (mysal üçin: raýatlyk ýagdaýy oňa syýasy partiýalary döretmeklige gatnaşmaga hukugy ýüze çykarýar. Bu hukuk daşary ýurtlulara we belli bir raýatlygy bolmadyklara degişli däl.).

Kadalaryň herekete getirilmekligi emele gelen özara baglanyşygyň subýektleriniň arasynda konstitusiýa hukuk gatnaşygyny ýüze çykarýar. Konstitusiýa hukuk kadalary tarapyndan düzgünleşdirilýän jemgyýetçilik gatnaşygynyň bir görnüşidir. Bu gatnaşyklaryň maddy-mazmuny dürli görnüşde bolmaklygy mümkindir. Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 37-nji maddasyna laýyklykda raýatlaryň durmuş üpjünçiliginiň döwlet kepillikleri bellenilýär. Konstitusiýa hukuk gatnaşygynyň hukuk mazmuny diýlende onuň subýektleriniň arasyndaky hukuk baglanyşyga aýdylýar. Bu gatnaşyk bir taraplaýyn hem-de iki taraplaýyn bolup biler. Beýleki hukugyň

pudaklaryndan tapawutlylykda konstitusiýa hukugynda diňe bir fiziki hem-de ýiridiki şahslar subýektler hökmünde çykyş etmän, eýsem:

1. sosial-milli we beýleki birleşmeler (halk özygtyýarlylygy degişli bolan halk, etniki toparlar, kollektiw we ş.m.)

2. Döwlet we döwlet birleşmeleri (mysal üçin: Russiýa Federasiýasynyň subýektleri, awtonom birleşmeler)

3. raýatlaryň tertibe salnan birleşmesi (mysal üçin: partiýalar, saýlawçylaryň ýygnaýy we ş.m.)

1. Konstitusiýa hukuk ygtyýarlyklary peýdalanýan, döwlet edaralary, Federasiýanyň subýektleri, hem-de öz özüňi dolandyryş wezipeli adamlar.

2. wekilçilikli edaralaryň deputatlary.

3. fiziki şahslar.

Konstitusiýa hukuk gatnaşyklary konstitusiýa hukuk kadalaşdyrylyşynyň çäginde ýüze çykýan hukuklaryň we borçlaryň esasynda döreýär. Onuň obýekti diýlende belli bir konstitusiýa hukuk kadasy tarapyndan kesgitlenen ýagdaýlaryň döremekligi ýa-da ýatyrylmaklygy, hereketi amala aşyrmaklyk ýa-da hereket etmeklikden saklanmaklyk. Türkmenistanyň konstitusiýa hukugynyň kadalary diýlende konstitusiýa hukugynyň obýektlerine girýän gatnaşyklary kadalaşdyrýan we kadalaşdyryjy hukuk namalarynda jemlenen kadalardyr. Türkmenistanyň bir maddasynda has hem madda bölümlere bölünmedik bolsa ýeke-täk kadany özünde jemleýär. Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 72-nji maddasynda Ministrler Kabineti ýerine ýetiriji we serenjam beriji

edaradyr. Türkmenistanyň Prezidenti Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygydyr.

Konstitusiýa hukugynyň kadalary özboluşly aýratynlyklardan peýdalanýar. Konstitusuiýa hukugynyň düzüminde başga häsiýetli hukuk kadalaryny özünde jemleýän kadalaşdyryjy namalar hem bolup biler. Mysal üçin: saýlaw hakyndaky kanunda saýlaw kanunçylygynyň bozulandygy üçin jenaýat hukuk we dolandyryş hukuk kadalary bellenip bilner. Emma hukugynyň başga pudagynyň degişli namalarynda konstitusiýa hukugynyň kadalary bolup biler. Mysal üçin: Salgyt kodeksi.

Özüniň hukuk güýji boýunça konstitusiýa hukugynyň kadalary artykmaçlykdan peýdalanýar, ýagny hökmürowandyr. Hukuk ulgamynda özüniň orny boýunça konstitusiýa hukugynyň kadalarynyň köp bölekleri emele getiriji häsiýete eýedir. Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 4-nji maddasy.

Konstitusiýa hukugynyň kadalarynyň düzümi adatça gipotezadan we dispozisiýadan ybaratdyr. Sanksiýa seýrek halatlarda bolýar we syýasy häsiýete eýedir. (Prezidenti wezipesinden boşatmaklyk, Hökümetiň otstawkasy.) Konstitusiýa hukugynyň kadalary özüniň häsiýeti boýunça birnäçe görnüşlere bölünýär.

- 1) Kadalaşdyryjy
- 2) Rugsat ediji
- 3) Ygtyýar beriji
- 4) Mejbur ediji
- 5) Gadagan ediji
- 6) Repressiw

Bu ara tapawutlyklar konstitusiýa hukuk kadalarynyň hereker edişiniň mehanizminiň

aýratynlyklaryny açyp görkezýär. Kadalaşdyryjy (stimulirovaniýa) kadalar Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 36-njy maddasynda aňladylýar.

Rugsat ediji kadalara esasan hem Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 2-nji bölümi degişlidir. Mysal üçin: TK 33-nji maddasy ähli raýatlaryň zähmet çekmäge, öz islegine görä hünär, kär we iş ýerini saýlap almaga, özleri üçin sagdyn hem howpsuz zähmet şertleriniň döredilmegini gazanmaga haky bardyr. Kanunda bellenen halatlardan başga halatlarda mejbury zähmet gadagan edilýär.

Ygtyýar beriji kadalar adatça ol ýa-da beýleki bir edaralaryň wezipeli adamlaryň ygtyýarlyklary bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 82-nji maddasynda: “Häkimler özygtyýarlyklarynyň çäklerinde özleriň garamagyndaky ýerlerde ýerine ýetirilmegi hökmany bolan kararlary Kabul edýärler”.

Mejbur ediji kadalar kesgitli hereket etmeklige borçlandyrýar. Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 53-nji maddasy 14-bölümünde “Türkmenistanyň Prezidenti raýatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmek üçin Türkmenistanyň bütün çäklerinde ýa-da aýry-aýry ýerlerinde adatdan daşary ýagdaý düzgünini girizýär. Adatdan daşary ýagdaý düzgünü Türkmenistanyň kanuny bilen kadalaşdyrylýar”.

Gadagan ediji kadalar belli bir hereketi gadagan edýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 2-nji maddasynda “Halkyň hiç bir böleginiň, hiç bir guramanyň ýa-da aýry-aýry adamlaryň döwletde häkimiýeti güýç ulanyp, zorluk bilen eýelemäge haky ýokdur”.

Repressiw kadalar kanuna garşy hereketleri jezalandyrýar. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 18-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanda aýallar bilen erkekleriň raýatlyk hukuklary deňdir. Eger bu deň hukuklylyk adamyň jyns alamaty boýunça bozulsa, munuň üçin kanun esasynda jogapkärçilik çekilmelidir. Ýöne repressiw kadalar konstitusiýa hukugynda gös-göni hereket etmeýär adatça konstitusiýa hukugynyň kadalary jogapkärçiligiň bardygyny görkezýär. Emma jenaýatyň öz düzümi ýa-da hukuk bozujylyk we jogapkärçiligiň görnüşi jenaýat jemkanunynda we beýleki aktlarda belleniýär. Konstitusiýa hukugynyň kadalary inperativ we dispozitiv, maddy we prosessual bolýarlar. Inperativ kadalar diňe belli bir hereket etmeklige borçlandyrýar (ähli gadagan ediji kadalar inperativdirler).

Dispozitiv kadalar hereketiň belli bir görnüşini saýlap almaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 73-nji maddasy maddy kada hukuk tarapyndan kadalaşdyrylmaly gatnaşyklaryň mazmunyny kesgitleýär. Prosesual kadalar maddy kadalaryň amala aşyrylýan görnüşleri hem tertibidir. Mysal üçin: Türkmenistanyň Prezidentlik wezipesine saýlanyljak dalaşgäre bildirilýän talaplar hakyndaky düzgünnama, prosesual bolsa mejlisiň kanunyň taslamalaryna seretmeklik hakyndaky tertibi.

Konstitusiýa hukugy bolanda adamyň, raýatyň hukuklaryny, azatlyklaryny we jogapkärçiligini üpjün tmek maksady bilen döwlet häkimiýet ulgamynyň esaslaryny özünde berkidýän we kadalaşdyrýan biri-biri bilen arabaglanyşykda durýan hukuk kadalarynyň jemidir.

Konstitusiýa hukugy dersiniň özi Konstituiýa sözi bilen baglanyşykly bolmak bilen hukugyň ähli beýleki pudaklary bilen berk arabaglanyşykda durýar.

Sebäpli ähli hukugyň pudaklary öz gözbaşyny konstitusiýadan alyp gaýdýar.

Mysal üçin: zähmet hukugy, maşgala hukugy, dolandyryş hukugy, raýat hukugy, durmuş üpjüçilik hukugy we beýlekiler.

§2. Hukuk çeşmeleri hakynda umumy düşünje we onuň görnüşleri.

Hukuk edibiýatlarynda çeşmeler diýilende belli bir hukugyň kadalaryny özünde jemleýän namalara düşünilýär. Haýsy hukuk namasy konstitusiýa hukuk kadalaryny özünde jemleýän bolsa şol hem konstitusiýa hukugynyň çeşmesi hökmünde çykyş edýär. Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugynyň çeşmelerine şular degişlidir:

1. Türkmenistanyň Konstitusiýasy.

2. Kanunlar. Türkmenistanyň Mejlisi (parlamentyň tarapyndan kabul edilýär).

Kanun bu Mejlis tarapyndan kabul edilýan ýokary hukuk güýjüne eýe bolan

döwlet tarapyndan kepillendirilýän kadalaryň jemidir.

3. Kanunastynamalar. Döwlet baştutanynyň edaralaryň kabul edýän namalary.

4. Prezidentiň Permanlary, kararlary, buýruklary.

5. Ministrler Kabinetiniň kararlary.

6. Ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüni dolandyryş edaralarynyň Kabul edýän

namalary

7. Jarnamalar. Mysal üçin: Türkmenistanyň 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda

kabul edilen Türkmenistanyň özygytyýarlylygy hakyndaky Jarnamasy.

8. Türkmenistan tarapyndan tassyk edilen halkara şertnamalary we ylalaşyklary.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň esasy häsiýetleri, aýratynlyklary we institutlary

§1. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň kabul edilişi we hukuk ähmiýeti.

Konstitusiýanyň taslamasyny taýýarlamaklygyň birnäçe usullary bar. Konstitusiýanyň taslamasy adatça parlament tarapyndan ýörite döredilýän konstitusion topar tarapyndan, uçreditel ýygnak tarapyndan taýýarlanylýar. Konstitusiýanyň taýýarlanylman tassalamasy umumy döwlet derejesinde ara alnyp maslahatlaşylmaga hödürlenilýär. Dünýä ýüzünde Konstitusiýa Konstitusiýany kabul etmek maksady bilen ýörite döredilýän uçreditel ýygnak tarapyndan, parlament tarapyndan kä halatlarda bolsa salaşlygyň üsti bilen kabul edilýär. Konstitusiýany üýtgetmekligiň iki sany görnüşi tapawutlandyrylýar:

1. umumy täzeden seretmek (köplenç muňa Konstitusiýanyň täze redaksiýasyny kabul etmek diýlip düşünilýär);
2. Konstitusiýa üýtgetme we goşmaça girizmek.

Türkmenistanda Esasy Kanun Mejlis (Parlament) tarapyndan kabul edilýär. 2008-nji 26-njy sentýabrynda Konstitusiýanyň täze redaksiýasy kabul edildi.

§2. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň içerki gurluşy, esasy institutlary.

Türkmenistanyň Konstitusijasynyň döwletiň Esasy Kanunydyr. Onda berkidilen kadalar we düzgünler gös göni hereket edýär. Konstitusiýa ters gelýän kanunlaryň we beýleki hukuk namalarynyň ýuridik güýji ýokdur.

Konstitusijasynyň aýratyn kabul ediliş hem-de üýtgetme, goşmaça giriziliş tertibi bolýar. Bu bolsa onuň durnukly häsiýete eýe bolmalydygyndan gelip çykýar. Beýle diýildigi her bir döwlet Esasy Kanuny kabul edende köp wagtlaýyn uzak möhletli göz önünde tutup kabul edýär. Konstitusijasynyň ýene-de bir aýratynlyklarynyň biri ol mazmuny boýunça jemgyýet we döwlet gurluşynyň esaslaryny düzgünleşdirýär.

Türkmenistanyň Konstitusijasynyň girişden, 117 maddadan, 8 bölümden, 5 bapdan ybarat. Onuň I bölümi „Türkmenistanyň konstitution gurluşynyň esaslary“ diýlip atlandyrylýar hem-de 1–17-nji maddalary özünde jemleýär. Bu bölümde döwletiň esasy alyp barýan ugry, döwlet häkimiýet bölünişigi, Türkmenistanyň raýatlarynyň hem-de daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýlarynyň esaslary we başgalar kesgitlenilýär. Konstitusijasynyň II bölümi „Türkmenistanda adamyň we raýatyň esasy hukuklary, azatlyklary hem borçlary“ diýlip atlandyrylyp, ol 18–47-nji maddalary özünde berkidýär. Adam hukuklary baradaky mesele döwletimizde amala aşyrylýan syýasatlaryň özeni bolup durýar. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň III bölümi „Türkmenistanda häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy“ diýlip atlandyrylyp, ol özünde 5 bap jemleýär. 1-nji bap „Umumy düzgünler“ (48–49-njy maddalar), 2-nji

bap „Türkmenistanyň Prezidenti“ (50–58-nji maddalar), 3-nji bap „Türkmenistanyň Mejlisi“ (59–71-nji maddalar), 4-nji bap „Türkmenistanyň Ministrler Kabineti“ (72–76-njy maddalar), 5-nji bap „Ýerli häkimiýet edaralary“ (77–83-nji maddalar) diýlip atlandyrylýar. Baş kanunyň IV bölümi „Ýerli öz-özüňi dolandyryş“ (84–88-nji maddalar), V bölüm „Saýlaw ulgamy, sala salşyk“ (89–98-nji maddalar), VI bölüm „Kazyýet häkimiýeti“ (99–109-njy maddalar), VII bölüm „Prokuratura“ (110–114-nji maddalar), VIII bölüm „Jemleýji düzgünler“ (115–117-nji maddalar) diýlip atlandyrylýar.

Institut bolanda bu bir meňzeş jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan kadalaryň ulgamydyr. Bu belli bir hukuk birligini döretmekligiň obýektiv esaslaryny emele getirýär. Institut hukugyň dürli çeşmeleriniň kadalaryny özünde jemläp biler, mysal üçin: raýatlyk instituty, Prezidentlik parlament instituty.

Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugynyň institutyna şular degişlidir:

1. Jemgyýetiň käbir esasy gurluşyny özüne berkitýän institutlar – döwlet özygtyýalylygyň esaslary, döwletiň nyşanlary we ş.m.

2. Konstitutsiýa institutlary – Konstitusiýa-Esasy kanun, Konstitusiýa gözegçiligi.

3. Jemgyýetiň ykdysady ulgamynyň esaslaryna degişli institutlar – eýeçilik, ykdysadyýeti dolandyrmaklyk, zähmet we ş.m.

Jemgyýetiň durmuş ulgamyna degişli institutlar – sosial we etniki toparlar, olaryň hukuklary we jemgyýetdäki ýagdaýlary.

Syýasy ulgamynyň institutlary – jemgyýetçilik birleşmeleri, döwlet, olaryň häsiýetnamalary we başgalar.

Jemgyýetiň ruhy durmuşynyň institutlary – köp pikirlik, hereket edýän çäklendirmeler.

Döwlet häkimiýet instituty – bitewlik, häkimiýet bölünişigi we ş.m.

Döwlet dolandyryşynyň institutlary – dolandyryş formasy, döwlet territorial gurluşy, döwlet düzgüni we ş.m.

Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň esaslary

§1. Türkmenistanyň Konstitusiasy we konstitusion özgertmeler.

Döwriň talabyna görä, Esasy Kanun hem, onuň esasynda kabul edilýän kanunlar hem ösýär, özgerýär, kämilleşýär. Kanunçylygy kämilleşdirmek döwlet gurluşyny ösdürmekligiň esasy ugrudyr. 2008-nji ýylyň sentýabr aýynyň 26-synda döwlet gurluşynyň kanuny binýadyny has kämilleşdirmek maksady bilen, Türkmenistanyň Konstitusiasyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi. Türkmenistanyň Esasy Kanuny türkmen döwletiniň dünýäde tutýan ornuny kesgitledi. Beýik Galkynyş zamanasynda Türkmenistan döwletimizde ösüşiň ähli ugurlary boýunça uly-uly sepgitlere ýetilýär. Ýurt baştutanlygyna geçen ilkinji günlerinden başlap, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistan döwletimiziň dünýä progresi bilen sazlaşykly hereket etmegi hem-de adam hukuklaryny we azatlyklaryny ileri tutmagy esasy wezepe edip goýdy. Şol

belent başlangyçlardan ugur almak bilen, hormatly Prezidentimiz häzirki wagtda ýurdumyzda düýpli reformalary durmuşa ornaşdyrýar. Garaşsyz, Bitarap döwletimizde hormatly Prezidentimiziň ykdysadyýetde, bilim-ylym pudaklarynda, oba hojalygynda, daşary syýasatda amala aşyran giň möçberli reformalarynyň hemmesiniň öňde goýlan maksatlara ýetmegi üçin halkara ülnülerine laýyk gelýän kämil milli kanunçylygymyzyň bolmaklygy döwrüň talaby bolup durýar. „Uly möçberli reformalaryň amala aşyrylmagy dünýä ykdysadyýeti bilen deň gadam urmaga, onuň ösüş kanunlaryna goşulyşmaga mümkinçilik berýär, munuň özi örän dogry ýoldur. Hut şonuň üçin hem ýurdumyzyň kanunçylygy reformalar üçin işlemelidir...“ diýip, hormatly Prezidentimiz Ministrler Kabinetiniň geçen mejlisleriniň birinde örän jaýdar belläp geçdi. Diýmek, edil häzirki wagtda döwlet hukuk institutlarynyň işini mundan beýläk-de kämilleşdirmek derwaýys meseleleriň biri bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen 2007-nji ýylyň noýabr aýynda milli kanunçylygymyzy kämilleşdirmek boýunça döwlet topary, şol ýylyň aprel aýynyň 4-ne bolsa Türkmenistanyň Konstitusiýasyny kämilleşdirmek boýunça konstitusion topar döredildi, şunuň netijesinde hem täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanyna laýyk gelýän ýurdumyzyň Esasy Kanunynyň täze redaksiýasy kabul edildi.

Galkynyş zamanasynda Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasynyň kabul edilmegi, ýurdumyzyň mundan beýläk-de durnukly ösüşiniň kepili hökmünde çykyş eder.

Jemgyýetiň elmydama özgerişde we ösüşde bolşy ýaly Konstitusiýa hem hemişe kämilleşmegiň ýolunda boldy. Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesine eýe bolmagy bilen baglanyşykly 1995-nji ýylyň 27-nji dekabrynda bolup geçen VI Halk Maslahatynda biziň Konstitusiýamyza ilkinji goşmaçalar girizilipdi. Onuň birinji maddasyna Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň dekabry aýynyň 12-däki “Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy hakyndaky” Rezolýusiýasynyň 1-nji maddasy goşuldy. 1999-njy ýylyň 28-nji dekabrynda bolup geçen Türkmenistanyň IX Halk Maslahatynda ölüm jzasyny ýatyrmak baradaky Permana gol çekildi. Bu çözüň hem Esasy Kanunymyzyň 22-nji maddasynda öz beýany tapdy. 2003-nji ýylyň awgust aýynyň 14-15-inde Türkmenbaşy şäherinde bolup geçen XIV Halk Maslahatynda we 2005-nji ýylyň oktýabr aýynyň 24-25-inde Aşgabatda geçirilen XVI Halk Maslahatynda Türkmenistanyň Halk Maslahaty hakynda, ýurdumyzyň Mejlisi we onuň deputatlarynyň saýlawlary hakynda, welaýat, şäher, etrap halk maslahatlary we olaryň agzalarynyň saýlawlary hakynda kanunlar kabul edildi. Şu kanunlar bilen baglylykda, Türkmenistanyň Konstitusiýasyna degişli üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi.¹

Täze Galkynyş eýýamy türkmen döwletiniň durmuşynyň ähli ugurlaryny, onuň institusional we ykdysady ulgamyny düýpgöter özgerdip, demokratik institutlaryň hem-de jemgyýetiň iň ýokary baýlygy hökmünde adamyň ösüşi üçin täze şertleri dörettdi.

¹ “Galkynyş” gazetini. 23.09.2009 ý.

Reformalaryň netijeli we dolanuwsyz bolmagyny gazanmak üçin olary kanunçylyk taýdan üpjün etmek, milli kanunçylygy häzirki döwürde ýüze çykýan ýagdaýlara we halkara hukugynyň kadalaryna laýyklykda kämilleşdirmek boýunça uly işler geçirildi. Kanunçylyk reformasynyň hemde progressiw özgertmeleriň toplumynyň mundan beýläkde üstünlikli amala aşyrylmagy döwlet gurluşynyň we tutuş kanunçylyk ulgamynyň esasy hökmünde Konstitusiýa täzeden garamagyň obýektiw zerurlygyny döredýär. Türkmen reformalarynyň awtory hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow bu barada Konstitusion toparyň birinji mejlisinde aýdyň we düşnükli aýtdy.

Konstitusiýanyň döwletiň Esasy Kanuny diýlip atlandyrylmagy ýöne ýerden däl, çünki ol ýokary ýuridiki güýje eýe bolup durýar, onuň syýasy we ykdysady ulgamyny pugtalandyrýar, döwlet, häkimiýet, dolandyryş, kazyýet edaralarynyň işini guramagyň ýörelgelerini, şeýle hem raýatlaryň esasy hukuklaryny, azatlyklaryny we borçlaryny belleýär. Ýurduň Esasy Kanuny güýçli döredijilik potensialyny özünde jemläp, jemgyýetde ileri tutulýan ugurlary görkezmek bilen, olaryň durmuşa geçirilmegine ýardam berýär.

Ýöne wagtyň geçmegi bilen, durmuşyň we döwletdäki özgerişleriň täsir etmegi netijesinde, Konstitusiýanyň käbir kadalary köneliپ, jemgyýetiň ösüşini, onuň öňe tarap okgunly hereket etmegini bökdeýär. Şoňa görä-de, dünýä tejribesinde Konstitusiýa düzedişleri girizmek we onuň esasy kadalaryny özgertmek arkaly konstitusion reformanyň dürli görnüşleri ulanylýar. Türkmenistanyň hereket edýän Konstitusiýasy hem birnäçe reformalary başdan geçirdi. Bu reformalar şol döwrüň

sosial-syýasy we ykdysady ösüşine degişli möhüm wezipeleriň berjaý edilmegine gönükdirilipdi.

Milli Galkynyş eýýamy, bu döwürdäki täze wezipeler we ileri tutulýan ugurlar biziň ösüşimiziň dünýädäki prosesleriň batly dinamikasy bilen sinhronlaşdyrylmagyny talap edýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Ministrler kabinetiniň giňişleýin mejlisinde wajyp içerki syýasy we sosial-ykdysady wezipeleriň çözülmegine täzeçe çemeleşmeleri işläp taýýarlamak üçin syýasy-hukuk taýdan has çuňňur pikirlenişň we şonuň esasynda döwlet dolandyryşynyň tutuş ulgamyny, ilkinji nobatda, Türkmenistanyň häkimiýetiniň ýokary edaralaryny kämilleşdirmek boýunça praktiki çäreleri kabul etmegiň möhümdigini belledi. Şu edaranyň hukuk derejesiniň has takyk kesgitlenilmegi döwlet dolandyryş ulgamynyň hem-de kanunlary kabul etmegiň mehanizminiň kämilleşdirmegine ýardam eder, kanunlar bolsa ähli işleriň ilerlemegine itergi berip, progressiw reformalara giň ýol açar.

Türkmenistanyň Konstitusiýasyny kämilleşdirmek – munuň özi ýurdumyzy kompleksleýin döwrebaplaşdyrmagyň umumy strategiýasynda möhüm we jogapkärli pursat bolup durýar. Şoňa görä-de, muňa ykjam taýýarlyk görüldi. Halk maslahatynyň kararyna laýyklykda, Türkmenistanyň Konstitusiýasyny kämilleşdirmek boýunça konstitusion topar döredildi hem-de ýurdumyzyň Prezidenti, Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň Başlygy Gurbanguly Berdimuhamedow öz Karary bilen bu topar

hakyndaky Düzgünnamany we Toparyň iş meýilnamasyny tassyklady.²

Jemgyýetçilik ösüşiniň hakyky we strategiki maksatlaryny hasaba almagyň zerurlygy bilen, Konstitusiýamyza üýtgetmeleri we goşmaçalary girizmek ýoly bilen ony kämilleşdirmek, döwlet häkimiýeti we dolandyryş ulgamyny mundan beýläk-de berkitmek, demokratik reformalary amala aşyrmak boýunça iň möhüm aksiýa boldy.

Rejelenen Konstitusiýanyň kanunçylyk ýagdaýy ykdysadyýet, ylym, bilim, saglygy goraýyş çygyrlarynda döwletimize dünýä möçberinde has öňe gitmäge, müňýyllyk taryhy, umumyadamzat siwilisasiýasynyň taryhyna altyn harplar bilen ýazylan oňat üstünlikleri, özboluşly medeniýeti bolan türkmen halkyna bolsa, dünýä bileleşiginde mynasyp orny eýelemäge mümkinçilik berýär.

Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň nobatdan daşary mejlisini doly esas bilen taryhy hasaplamak bolar. Umumymilli maslahatyň barşynda kabul edilen çözgütler oňa subutnamadyr. Halk Maslahatynyň XXI mejlisinde tassyklanylan her bir resminamanyň adynyň özi hem Turkmenistanyň Prezidenti tarapyndan alnyp barylýan syýasatyň gönükdirilendigini aňladýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň iş haklarynyň, zähmet pensiýalarynyň, döwlet kömek pullarynyň we talyp haklarynyň möçberleriniň köpeldilmegi hakyndaky Permanynyň bütin türkmen halkynyň ýaşayyş derejesini ösdürmek milletiň baştutanynyň içeri syýasatynyň ileri tutulýan ugry bolup

² “Türkmenistan” gazet. 25.04.2008 ý.

durýandygyny ýene bir gezek tassyklaýar. Türkmenistan – durmuş taýdan ugur alan döwlet. Türkmenistanyň Prezidentiniň bu ugurdaky täze syýasaty ilatyň ähli gatlaklarynda durmuş taýdan goraglylygynyň döwlet kepillendirmesiniň berkidiljekdigine ynam döretdi. Pensiýa çykylanda, maýyplyk, ýarawsyzlyk ýüze çykanda, enelik we çagalyk kömege mätäç bolnanda, raýatlaryň maddy üpjünçilige bolan hukuklarynyň kanunçylyk taýdan berkidilmegi ösen döwletiň syýasatynyň aýrylmaz bir bölegidir, olaryň hataryna biziň Watanymyz hem girýär.

Döwlet baştutanynyň “Hormatly il ýaşulusy” diýen ady dakmak hakyndaky karary ýaşulularyň hormatlanylýandygyna şaýatlyk edýär, bu hormat asyrlardan bäri biziň halkymyza mahsusdyr. Mukaddes “Gadyr gijesi” mynasybetli Türkmenistanyň kazyýetleri tarapyndan iş kesilen adamlaryň günälerini geçmek hakyndaky Türkmenistanyň Prezidentiniň resminamasy biziň döwletimiziň kanunylyga garşy hereketleri amala aşyran, ýöne düzelmek ýoluna düşmäge mümkinçilik alýan adamlara bolan ýokary ynsanperwerligini ýene bir gezek dünýä ýüzüne açyp görkezdi.³

Konstitusiýa laýyklykda bitarap Türkmenistan dünýä bileleşiginiň doly hukukly subýekti bolup durýar, sebitiň ýurtlary we бүтін dünýäniň döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we özara peýdaly gatnaşyklary ösdürmäge ýardam berýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň tekstinde onuň hemişelik Bitaraplyk halkara-hukuk derejesiniň kanunçylyk taýdan berkidilmegi döwletimiziň daşary we içeri

³ “Demokratiýa we hukuk” žurnaly. Aşgabat. 2008 ý.31-32-nji sah.

syýasatynyň, türkmen jemgyýetinde amala aşyrylýan demokratik özgertmeleriň binýady bolup durýar.

Munuň özi Türkmenistanyň rejelenen Konstitusiýasynyň ähli tekstinde özüniň aýdyň beýanyny tapdy, onuň köp düzgünleri türkmen döwletiniň esaslaryny berkitmäge, häkimiýet we dolandyryş ulgamyny kämilleşdirmäge, adamyň we raýatyň hukuklarynyň we azatlygynyň halkara hukugynyň in ýokary kadalaryna we ölçeglerine laýyk gelýän syýasy kepillikleriniň üpjün edilmegine we has baý durmuş-ykdysady mazmun bilen giňeldilmegine we üstüniň ýetirilmegine gönükdirilendir. Ahyrky netijede, rejelenen Esasy Kanun adamy, onuň bagtyny we abadançylygyny başda goýýan, sonuň bilen birlikde-de onuň gürrüňsiz hormatlanylmagyny we ýerine ýetirilmegini, kanunyň agalyk etmegini üpjün edýän döwlet gurluşynyň nusgasyny döretmäge niýetlenendir.

Häzir Turkmenistanda ylym bilen tejribäniň bir бүтewiligini üpjün etmek hukuk pikirini ösdürmegiň esasy bolmalydyr, ýagny alymlar hukuk ulgamyny kämilleşdirmegiň ideýalaryny öňe sürmäge hem, kanuntaslama işleriniň maksatnamalaryny amala aşyrmaga hem işjeň gatnaşmalydyrlar diýip hasaplamaga hemme esaslar bar.

Reformirlenýän we täzelenýän türkmen jemgyýetinde Konstitusiýanyň täze redaksiýasy diňe bir işleriň hakyky ýagdaýyny bellige alýan resminama däl-de, eýsem ýakyn we has uzak döwürlerde jemgyýetçilik ösüşiniň giň geljegini açýan strategiki maksatnama bolup hyzmat eder. Şundan ugur alyp, Konstitusiýa girizilen üýtgetmeleri we goşmaçalary şeýle häsiýetlendirmek bolar: olar döwletliligiň emele gelen ýagdaýynyň kanuny

berkidilmegine, şu günki günün hakykatyna konstitusion tejribäniň laýyk gelmeginiň üpjün edilmegine, Esasy Kanunyň ýörelgeleriniň häkimiýetiň şahalarynyň hukuk döredijilik, hukuk ulanyş işleriniň mazmunyna siňdirilmegine gönükdirilendir. Bu bolsa öz nobatynda dünýewi, demokratik we hukuk döwletiniň berkemeginiň we ösmeginiň esasy bolýar.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze tekstinde biziň önümizde durýan esasy maksada ýetmegiň – dünýäniň iň ösen ýurtlarynyň hataryna girmegiň esasy serişdesi hökmünde döwletimiziň we jemgyýetimiziň tizleşdirilen ykdysady ösüşiniň üpjün edilmegine möhüm ähmiýet berilýär.

“Türkmenistanyň üýtgedilen Konstitusiýasynda täze önümçilik-hojalyk we haryt-pul gatnaşyklaryna, bazar ykdysadyýetine tapgyrlaýyn, kem-kemden geçmäge tarap alnan ugur öz beýanyny tapmalydyr. Bazar ykdysadyýetine geçilende, jemgyýetiň ykdysadyýetdäki eýeçilige laýyklykda gatlakra bölünmegi gutulgysyz bolup geçýär. Şeýle ýagdaýda jemgyýetiň bitewiligini üpjün etmek maksady bilen, erkin bazary ösdürmek esasy maksat däl-de, eýsem ol zähmete ukyply ilatyň başlangyçlarynyň we döredijilik hyjuwlarynyň ýüze çykarylmagyna we ösdürilmegine gönükdirilmelidir. Döwletiň ýardam bermeginde zähmete ukyply ilatyň 70 göterime golaýy kiçi we orta telekeçilige çekilmelidir. Türkmenistanyň ykdysadyýeti şahsyýetiň, jemgyýetiň we döwletiň hemmetaraplaýyn sazlaşykly ösmegi üçin, örän amatly şertleriň döredilmegine gönükdirilen, hem-de çäýe, sazlaşykly we doly açyk bolmalydyr” diýlip esasy üns şunda nygtalýar.

Döwlet Baştutanynyň bu görkezmesine laýyklykda Türkmenistanyň Konstitusiýasyna ýurdumyzyň nusgasyny we ykdysady ösüşiniň strategiki ugruny kesgitleýän 10-njy madda goşulandyr. Onda Türkmenistanyň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklary ýörelgelerine esaslanýar diýip beýan edilen. Şeýle-de, döwlet telekeçiligi höweslendirmek we goldamak borjuny öz üstüne alýar, kiçi we orta telekeçiligiň ösdürilmegine ýardam berýär diýlip hem görkezilýär.⁴

Biziň döwletimiziň we jemgyýetimiziň syýasy, ykdysady we sosial taýdan ösüşiniň oňat hilli täze döwrüne gadam basmagy hukuk ylmyňyň önünde jogapkärli wezipeleri goýýar. Şu şertlerde konstitusion hukugynyň ylmy derňewlerini we işlerini alyp barmagyň möhüm ugurlary – demokratik, hukuk döwletiniň we raýat jemgyýetiniň kemala gelmek we berkemek meselelerine, ylmy tagallalar jemlenmelidir. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň kämilleşdirilen tekstinde beýan edilen hut şu ugurlar we ideýalar alym-hukukçylar üçin ylmy barlaglaryň we umumylaşdyrmalaryň temalary bolmalydyr.

Eger-de Türkmenistanyň Konstitusiýasyna girizilen üýtgetmeleriň we goşmaçalaryň manysy we ähmiýeti hakynda has giňden aýtmaly bolsa, onda şulary bellemek bolar. Birinjiden, işläp taýýarlaýjylar häkimiýetiň ähli basgançaklarynyň hukuklarynyň we borçlarynyň we häkimýetleriň bölünişigi ýörelgeleriniň Konstitusiýada oňat, has anyk beýan edilmegine gönükdirilen ep-esli işleri amala aşyrypdyrlar. Ikinjiden, resminamada, öň eýýäm görkezilişi ýaly, diňe bir raýat jemgyýetiniň kemala

⁴ “Demokratiýa we hukuk” žurnaly. Aşgabat. 2008 ý.38-39-njy sah.

gelmeginiň ýollary kesgitlenmän, eýsem raýatlaryň möhüm sosial-ykdysady hukuklaryny durmuşa geçirmek, aýratyn-da, saglygynyň goragy, bilimi, sosial üpjünçiligi üçin berk maddy esasy döretmäge täze mümkinçilikler döredilýär. Üçünjiden, Esasy Kanunda ýokary wekilçilikli edara bolan Türkmenistanyň Mejlisinden başlap wekilçilikli edaralaryň ählisini öz içine alýan halk häkimiýeti ulgamy, ýagny welaýat, şäher, etrap halk maslahatlary – ýerli wekilçilikli edaralar anyk kesgitlenendir, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralar hökmünde Geňeşleriň döwlet işlerine gatnaşmaklarynyň derejesi oňat şöhlelendirilendir. Dördünjiden, häkimlere döwlet baştutanynyň ýerlerdäki wekili hukuk ýagdaýynyň gaýtarylyp berilmegi bilen, dikligine ýerine ýetiriji häkimiýetiň hukuk ýagdaýy has sazlaşykly boldy.

§2. Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň esaslary barada düşünje.

„Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň esaslary“ diýen bölümiň özi türkmen jemgyýetiniň we döwletiniň häsiýetiniň has möhüm özenini özünde jemleýär. Konstitusiýa gurluşy we onuň esaslary konstitusiýa hukugynyň bir instituty hasaplanyp, döwletiň we jemgyýetiň ösüşinde konstitusiýa hukuk ýörelgeleriniň, kadalarynyň jemi bolup durýar.

Biziň döwletimiz günsaýyn ösüp, onda her bir ädimde demokratik özgerişlikler bolup geçýär. Türkmenistan döwletimiziň alyp barýan baş ugry Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 1-nji maddasynda öz beýanyny tapýar, ýagny Türkmenistan demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak prezident

respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar. Şonuň ýaly-da Türkmenistan kanun esasynda hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyna eýedir.

Bu maddadan gelip çykyşyna görä, Türkmenistan döwletiniň dolandyryş formasy prezident respublikasy, döwlet çäk-gurluş formasy boýunça unitar, syýasy düzgün formasy bolsa demokratik döwletdir. Turuwbaşdan Türkmenistanyň territoriýasy (çägi) emele gelen serhetlerde eldegrilmesizligi we bölünmezligi, dolandyryş formasynyň respublika görnüşinde boljakdygy hakynda, döwlet häkimiýetiniň eýesiniň bolsa halkdygy, onuň öz häkimiýetini gös-göni sala-salşygyň (referendумыň) we wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyryandygy barada „Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky konstitusion kanunda” berkidildi. Diýmek, eger-de döwlet baştutany öz wezipesini saýlaw esasynda eýeleýän bolsa, respublika; emma döwlet baştutany öz wezipesini nesilden-nesle ýa-da ömürlük geçirýän bolsa, onda oňa monarhiýa diýilýär. Unitar bolsa „unus” diýen latyn sözünden gelip çykyp, „bir, bitewi, ýeke-täk” diýmekligi aňladýar. Unitar döwletlerde federatiw döwletlerden tapawutlylykda bir bitewi territoriýasy dolandyryş-çäk birliklerden durýar. Unitar döwletiň ýeke-täk Konstitusiýasy, bir kanun çykaryjy edarasy, ýeke-täk dolandyryş ulgamy, bir kazyýet ulgamy, bir raýatlygy we ş.m. bolýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 16-njy maddasyndan ugur alsak: „Türkmenistan dolandyryş-çäk gurluşy boýunça welaýatlardan, welaýat hukukly şäherlerden, etraplardan, etrap hukukly şäherlerden, etrapdaky şäherlerden,

şäherçelerden, geňşliklerden ybaratdyr. Bir ýa-da birnäçe obanyň çägi geňşligi emele getirýär“.

2008-nji ýylda Türkmenistanyň Konstitusiýasy, girizilen üýtgetmelere görä, döwletiň konstitusion gurluşynyň ykdysady esaslarynyň ýörelgelerini berkitdi. Bu Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 9–10-njy maddasynda öz beýanyny tapdy, ýagny Türkmenistanda önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem intellektual gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugy berkarar edilýär, Türkmenistanyň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklary ýörelgelerine esaslanýar. Döwlet telekeçiligi höweslendirýär. Konstitusiýamyzda ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň anyk konstitusion esaslarynyň berkidilmegi biziň döwletimizde halkyň ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagyna aýratyn itergi berýär.

Her bir döwletiň we jemgyýetiň baş aýratynlyklarynyň biri milli dili hasaplanýar. Türkmenistan döwleti hem garaşsyzlygyna eýe bolandan soňra, öz milli diliniň – türkmen diliniň derejesini belende göterdi. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 14-nji maddasyna laýyklykda „Türkmen dili Türkmenistanyň döwlet dilidir. Türkmenistanyň ähli raýatlaryna öz ene dilini ulanmak hukugy kepillendirilýär“. Döwlet diliniň konstitusion derejä eýe bolmagy döwlet dolandyryş işlerinde-de onuň giň gerim almagyna alyp barýar.

1990-njy ýylyň 24-nji maýynda Türkmenistan SSR-niň „Dil hakyndaky“ kanuny kabul edildi. Bu kanunyň esasynda türkmen diline döwlet dili derejesi berildi. Onuň esasy maksady türkmen halkynyň ruhy döredijiliginiň ösmegine ýardam etmek hem-de özygtyýarlylygymyzyň geljegini kepillendirmekden ybarat bolup durýar.

Dil halklaryň milli özboluşlylygyny kesgitleýji şertleriň hem-de milletiň aýrylmaz alamatlarynyň biridir. Türkmen diline döwlet dili derejesiniň berilmegi türkmen diliniň we medeniýetiniň goralmagyna hem-de hemme taraplaýyn ösdürilmegine esas döredýär. Türkmen diline döwlet dili derejesiniň berilmegi Türkmenistanda ýaşayan beýleki milletleriň wekilleriniň öz ene dillerinden peýdalanmakdaky konstitusion hukuklaryny kemsitmeýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 1-nji we 6-njy maddalaryna laýyklykda Türkmenistan kanun esasynda hemişelik Bitaraplyk hukuk ýagdaýyna eýedir (12.12.1995-nji ýyl). Şeýle-de Konstitusiýanyň 13-nji maddasynda Türkmenistan Döwlet özygtyýarlylygyny we howpsuzlygyny gorap saklamak üçin Ýaragly Güýçleri bardyr (27. 01. 1992-nji ýyl).

Türkmenistanyň raýaty Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda öz ata Watanyň – Türkmenistany, onuň özygtyýarlylygyny, garaşsyzlygyny, çäk bütewiligini, konstitusiýalaýyn gurluşyny goramaga, Türkmenistanyň Konstitusiýasyny we Türkmenistanyň kanunlaryny berjaý etmäge, kanunylygy we hukuk tertibini üpjün etmäge borçludyr.

Türkmenistanyň döwlet nyşanlary

§1. Türkmenistanyň özygtyýarlygynyň nyşanlary.

Garaşsyzlyk türkmen milletiniň ykbalyny doly özgertdi, gutarnykly kemala getirdi. Türkmenistan döwletiniň döremegi bilen halkymyzyň geçmişi, şu günü we geljegi bitewülige eýe boldy. Özbaşdak milli döwletliligimizi sypatlandyryan milli döwlet nyşanlarymyz döredildi. Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 15-nji maddasynda: „Türkmenistanyň özygtyýarly döwlet hökmündäki nyşanlary: Döwlet baýdagy, Döwlet tugrasy, Döwlet senasy bardyr. Baýdak, Tugra, Sena kanun esasynda kabul edilýär we goralýar“ diýlip kesgitlenilýär.

1992-nji ýylyň 19-njy fewralynda „Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hakynda“ Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. 2003-nji ýylyň awgust aýynyň 14–16-synda Türkmenistanyň Halk Maslahaty geçirilip, onda „Türkmenistanyň Döwlet tugrasy hakyndaky“ we „Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hakyndaky“ kanunlara üýtgetmeler we goşmaçalar girizilip kabul edildi. Kanunyň täze görnüşinde döwletimiziň şu agzalan nyşanlarynyň keşbine üýtgetmeler girizildi. Mundan beýläk türkmen halkynyň beýik ruhy däpleriniň mizemez alamaty hökmünde Oguz hanyň ýyldyzy diýlip, at galan sekizgyraňlyk girizildi. Türkmenleriň geçmişinde sekizgyraňlyk her hili görnüşde gabat gelýär. Esasan-da, ol türkmen döwletiniň nyşanlarynda ulanylypdyr.

Özbaşdak döwlet bolup garaşsyzlyk ýoluna düşenimizden soň, öz döwlet sylaglarymyz we hormatly atlarymyz hem döredildi. Mysal üçin: „Ruhnama“,

„Prezidentiň ýyldyzy“, „Galkynyş“ ordenleri, „Altyn Aý“, „Edermenlik“, „Gaýrat“ medallary, „Türkmenistanyň hormatly il ýaşulusy“, „Türkmenistanyň halk mugallymy“ we ş.m. Döwlet sylaglary Türkmenistanyň Mejlisi (Parlamenti) tarapyndan döredilýär. 2005-nji ýylyň 7-nji dekabrynda „Türkmenistanyň döwlet sylaglary hakynda“ Türkmenistanyň täze kanuny kabul edildi.

Bu kanunyň 1-nji maddasynda: „Türkmenistanyň Gahrymany diýen at, Türkmenistanyň ordenleri, medallary we hormatly atlary döwletiň we jemgyýetiň öňünde bitirilen aýratyn hyzmatlar üçin berilýän döwlet sylaglarydyr“ diýlip kesgitlenilýär.

Türkmen halkynyň taryhyndaky şanly seneler mynasybetli döredilen ýubileý medallary hem bar. Muňa mysal edip „Watana bolan söýgüsi üçin“, „Beýik Watançylyk urşunda gazanylan Ýeňşiň 60 ýyllygyna“ ýubileý medallaryny görkezmek bolar. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Türkmenistanyň ordenleri we medallary Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan döredilýär, hormatly atlary bolsa belleniýär. 2007-nji ýylyň iýul aýynyň 13-ne „Döwlet sylaglary barada Türkmenistanyň käbir kanunçylyk namalaryna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hem-de olaryň käbirini güýjüni ýitiren diýip hasap etmek hakynda“ Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Türkmenistanyň döwlet sylaglaryna mynasyp bolan adamlar Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde ýeňilliklerden peýdalanýarlar.

§2. Türkmenistanyň Döwlet baýdagy.

„Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hakynda“ Türkmenistanyň kanuny 1992-nji ýylyň fewral aýynyň 19-ynda kabul edildi. Türkmen halky ol günü Türkmenistanyň Döwlet Baýdagynyň baýramy diýip dabaraly belläp geçýär. Baýdagymyzyň ýaşyl reňki ýaşayyş ýaly ýaşyl ýaýlalarymyzy, ondaky haly gölleri adamlaryň ýaşayyş durmuşyny, aý bilen ýyldyz bolsa atababalarymyzyň ynançlaryna goýulýan hormaty alamatlandyrýar. Ýyldyz bakylygy aňladýar. Bu arzuwyň, ýagtylygyny, adalatyň alamatydyr. Baýdakdaky aýyň gapdalynda ýyldyzlaryň parlap durmagy, olaryň biri-birini şöhlelendirýändiginiň alamatydyr. Ýyldyzlaryň sanynyň baş bolmagy tebigatda adamyň aňly-başly ýaşayşyny kesgitleýän: ys, ses, ýagtylyk, tagam we mukdar (möçber) bilen düşündirilýär. Baýdagymyzdaky ýyldyzlar baş mukaddesligi, ýagny berk ynamy, arzuw-hyýalarymyzy, adalat döwletimizi gurandygymyzy, saýlap alan ýolumyzyň dogry we aýdyňlygyny, uzak-uzak nesillerden-nesle dowam etjek bagtyýarlygymyzam aňladýandyr. Aý bilen ýyldyzlar biziň Altyn asyra barýan ak ýolumyzdyr. Jemgyýetdäki bolup geçýän özgerişliklere görä döwlet nyşanlaram üýtgeýär. Biziň döwletimize täze hukuk derejesiniň berilmegi bilen 1997-nji ýylyň ýanwar aýynyň 29-ynda „Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hakynda“ Türkmenistanyň kanunyda üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakynda döwlet kanuny kabul edildi. Öňki kanunyň 1-nji maddasynda „Türkmenistanyň Döwlet baýdagy milletiň agzybirliginiň we garaşsyzlygynyň netijesidir“ diýlip kesgitlenen bolsa, indi ol „Türkmenistanyň Döwlet baýdagy milletiň

agzybirliginiň hem garaşsyzlygynyň we döwletiň bitaraplygynyň nyşanydyr“ diýlip berkleşdirildi.

Türkmenistanyň Döwlet baýdagy aşakdaky ýerlerde gerilýär:

Prezident köşgüniň, Mejlisiň, Ministrler kabinetiniň, ministrlikler, döwlet komitetleri, pudaklaýyn dolandyryş edaralary, beýleki döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary, ýerili ýerine ýetiriji häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş organlarynyň jaýlarynda - hemişelik;

ýerili ýerine ýetiriji häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş organlarynyň sessiýalarynyň geçirilýän jaýlarynda - sessiýanyň bütin döwründe;

umumy döwlet baýramlarynyň günlerinde we beýleki baýramlarda we hatyra günlerinde kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň jaýlarynda, şeýle hem ýaşayş jaýlarynda;

Türkmenistanyň beýleki ýurtlardaky diplomatik, konsullyk we beýleki döwlet wekilhanalarynyň jaýlarynda - hemişelik;

Prezidentiň, Mejlisiniň Başlygynyň, Türkmenistanyň diplomatik we beýleki resmi wekilleriniň bar wagtynda deňiz hem derýa gämilerinde, olaryň beýleki ulag serişdelerinde, şeýle hem beýleki ýagdaýlarda - Hökümet tarapyndan bellenen tertipde.

Döwlet baýdagyny ulanmagyň beýleki ýagdaýlary we halatlary Hökümetiň kanunçylygy we aktlary tarapyndan göz önünde tutulyp bilner.

Ýatlama günlerinde: 12-nji ýanwarda we 6-njy oktyabrda matam tutmak hökmünde Türkmenistanyň Döwlet baýdagy aşak egilýär.

§3. Türkmenistanyň Döwlet tugrasy.

Biziň halkymyzyň aýratynlyklary, mertebesiniň belentligi onuň Tugrasynda jemlenendir. 2003-nji ýylyň 15-nji awgustynda Türkmenistanyň Döwlet tugrasy (gerbi) hakyndaky kanun kabul edildi we şol barada düzgünnama tassyklanyldy. Türkmenistanyň Döwlet tugrasy Türkmenistanyň Döwlet häkimiýetiniň nyşanydyr.

Türkmenistanyň Döwlet tugrasy Türkmenistanyň döwlet häkimiýetiniň nyşany hökmünde türkmen halkynyň nesilbaşlary Beýik Oguzhan Türkmeniň we kuwwatly döwletleri döreden hem-de adamzadyň ösüşine düýpli täsirini ýetiren Beýik seljuklaryň gadymy medeni mirasyny özünde jemleýär.

Türkmenistanyň Döwlet tugrasy (gerbi) hakyndaky kanunyň 3-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň Döwlet Tugrasyň şekili şu aşakdaky ýerlerde ýerleşdirilýär:

Türkmenistanyň Prezident köşgüniň, Mejlisiniň, Ministrler Kabinetiniň, ministrlikleriniň, Döwlet komitetleriniň, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň, kazyýetleriniň, beýleki Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň jaýlarynda;

Türkmenistanyň Prezidentiniň, Mejlisiniň, Ministrler Kabinetiniň, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň, kazyýetleriniň mejlisler zallarynda, şeýle hem baglaşylan nikanyň, doglan çaganyň hem-de raýatlyk ýagdaýynyň beýleki namalarynyň dabaraly hasaba alynýan otaglarynda;

Türkmenistanyň raýatlarynyň pasportlarynda we raýatlara berilýän beýleki resmi döwlet namalarynda;

Türkmenistanyň Prezidentiniň, Mejlisiniň, Ministrler Kabinetiniň, ministrlikleriniň, döwlet komitetleriniň, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň, kazyýetleriniň, döwlet kepillendiriş edaralarynyň we beýleki döwlet häkimiýet hem-de dolandyryş edaralarynyň möhürlerinde, güwänamalarynyň we beýleki resmi namalarynyň blanklarynda;

Prezidentiň, Mejlisiň, Ministrler Kabinetiniň hem-de olaryň edaralarynyň resmi neşirlerinde;

pul-zat lotereýalarynyň biletlisinde, döwlet zaýomlarynyň obligasiýalarynda hem-de beýleki gymmat bahaly döwlet kagyzlarynda.

Türkmenistanyň kanunlarynda Türkmenistanyň Döwlet Tugrasynyň şekilini hökman görkezmegiň beýleki halatlary hem göz önünde tutulyp bilner.

§4. Türkmenistanyň Döwlet senasy.

Döwlet özygtyýarlylygynyň we garaşsyzlygynyň ýene bir alamaty onuň dabaraly senasynyň bolmagydyr. 1996-njy ýylda Halk Maslahatynyň, Ýaşulular Maslahatynyň, Umumymilli „Galkynyş“ hereketiniň Baýramaly şäherinde geçirilen bilelikdäki mejlisinde „Türkmenistanyň Döwlet gimni hakyndaky“ kanun kabul edildi. Soňra 2008-nji ýylyň 5-nji dekabrynda “Türkmenistanyň Döwlet senasy hakynda” täze kanun kabul edildi hem-de öňki kanun özüniň hukuk güýjünü ýitirdi.

Şol kanunyň 2-nji maddasyna laýyklykda „Türkmenistanyň Döwlet senasy garaşsyz, bitarap Türkmenistanyň döwlet nyşanydyr we ol türkmen milletiniň agzybirligini hem-de jebisligini janlandyryp görkezýär.“

“Türkmenistanyň Döwlet senasy hakynda” kanunynyň 4-

nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň Döwlet senasy şu aşakdaky ýagdaýlarda ýerine ýetirilýär:

- 1) Türkmenistanyň Prezidenti kasam kabul edip öz wezipesine girişende;
- 2) Türkmenistanyň Mejlisiniň maslahatlary açylanda we tamamlananda;
- 3) Türkmenistanyň Döwlet baýdagynyň resmi taýdan galdyrylyş dabaralarynda;
- 4) diplomatik protokola laýyklykda daşary ýurt döwletleriniň resmi sapar bilen gelen döwlet we hökümet baştutanlaryny garşylamagyň we ugratmagyň dabaralarynda;
- 5) Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň harby düzgünnamalaryna laýyklykda harby döp-dessurlar geçirilýän wagtynda;
- 6) Türkmenistanyň döwlet baýramçylyklaryna bagyşlanan dabaralar açylanda we tamamlananda;
- 7) döwlet teleýaýlymlarynyň we radioýaýlymlarynyň işiniň başlanan we tamamlanan pursadynda;
- 8) Türkmenistanyň döwlet derejesinde geçirilýän çärelerinde.

Türkmenistanyň Döwlet senasy şu aşakdaky ýagdaýlarda ýerine ýetirilip bilner:

- 1) ýadygärlikler açylanda;
- 2) döwlet edaralary we guramalary, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary, şeýle hem beýleki guramalar tarapyndan döwlet ähmiýetli dabaraly çäreler geçirilýän wagtynda.

Türkmenistanyň Döwlet senasynyň degişli kanunyň düzgünlerini bozmak bilen ýerine ýetirilmegi ýa-da peýdalanylmagy, şeýle hem Türkmenistanyň Döwlet senasynyň hormatynyň gaçyrylmagy Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jogapkärçilige eltýär.

Türkmenistanyň döwlet gurluşynyň esasy konstitusion strategiýasy

§1. Türkmenistan demokratik döwletdir.

1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda Türkmenistanyň özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasy kabul edildi.

Türkmenistan – demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar.

Türkmenistan öz çäklerinde hökmürowamdyr we bütin häkimiýete eýedir. Ol içeri we daşary syýasaty özbaşdak amala aşyrýar. Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygy we çäkleri bitewüdir hem bölünmezdir.

Döwlet Türkmenistanyň garaşsyzlygyny, çäkleriniň bitewüligini, konstitusion gurluşyny goraýar, kanunyň berjaý edilmegini hem hukuk tertibini üpjün edýär.

Demokratiýa sözünüň özi „demos” – “halk”, “cratus” – “häkimiýet” diýen sözlerden gelip çykyp, „halk häkimiýeti” diýmekligi aňladýar”. Esasy Kanunymyzyň 2-nji maddasynda demokratiýa sözünüň manysy açylyp görkezilýär, onda: „Türkmenistanyň özygtyýarlylygyny halk amala aşyrýar, halk döwlet häkimiýetiniň ýeke-täk gözbaşydyr. Ol öz häkimýetini gös-göni ýa-da wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyrýar“ diýilýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň ähli maddalarynda demokratik ýörelgelerden ugur alynýar. Mysal üçin, häkimiýet halka degişli (2-nji madda), döwlet Baştutany halk tarapyndan saýlanylýar (52-nji madda), Mejlisiň deputatlary, halk maslahatlarynyň agzalary, geňeş agzalary (89-njy madda) halk tarapyndan saýlanylýar, döwlet we

jemgyýetçilik durmuşyna degişli möhüm meseleleri çözmek üçin ähliahalk sala salşyklary we ýerli sala salşyklar geçirilýär (94-nji madda).

Türkmenistan dolandyryş-çäk birligi boýunça welaýatlara, etraplara, welaýat we etrap hukukly şaherlere bölünýär we bulara döwleti dolandyryş edaralary-häkimlikler döredilýär; etrapdaky şaherlerde, şäherçelerde, geňeşliklerde bolsa öz-özüni dolandyryşyň ýerli edaralary – Geňeşler döredilýär.

§2. Türkmenistan hukuk we dünýewi döwletidir.

Türkmenistan demokratik, dünýewi we hukuk döwleti döretmek bilen özüniň Esasy Kanunyny 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda kabul etdi. Türkmenistanyň Konstitusiýasy adam hukuklarynyň ählumumy Jarnamasynyň esasy aýratynlyklaryny beýan edýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 5-nji maddasynda döwletimiziň Esasy Kanunynyň iň ýokary kanunlygy hakyndaky konstitusion kada ýerleşdirilendir. Şeýle hem Esasy Kanunyň 116-njy maddasyna laýyklykda Konstitusiýanyň Türkmenistanda döwleti dolandyrmagyň Prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýandygy hakyndaky düzgünleri üýtgedilip bilinmez.

Ýurdumyzyň Konstitusiýasynyň 1-nji maddasy Türkmenistany hukuk döwleti hökmünde häsiýetlendirip, her bir şahsyýetiň bähbidini nazarda tutmak bilen, şeýle-de dünýä bileleşiginiň ykrar eden ynsanperwer kadalaryndan ugur alyp, Konstitusiýanyň we ähli kanunlaryň hemmeler tarapyndan deň derejede berjaý edilmegi, kanunyň döwletiň bütin çäginde höküm sürmegi, jemgyýetde we döwletde ähli zatdan belentde durmagyny aňladýar.

Konstitusiýanyň kadalarynyň ýokary ýuridik güýje eýe bolmagy onuň tutuş halkyň adyndan, tutuş halk tarapyndan sala salşyk esasynda ýa-da tutuş halkyň adyndan çykyş etmek ygtyýarlyklary bolan döwlet häkimiýetiniň iň ýokary wekilçilikli kanunçykaryjy edarasy tarapyndan kabul edilýänligindedir.

Özbaşdaklygyň gazanylmagy, onuň Esasy Kanunda berkidilmegi, biziň halkymyza öz ykbalyny özi kesgitlemäge doly mümkinçilikleri döretdi. Biziň döwletimizde kanunyň, hukugyň ýokarylygy Konstitusiýanyň esasynda hem ykrar edilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 4-nji maddasynda: „Döwlet häkimiýeti häkimiýetleriň bölünişigi ýörelgesine esaslanyp kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji hem-de kazyýet häkimiýetlerine bölünýär we biri-biri bilen sabyr-takatly işläp, özbaşdak hereket edýärler“ diýip kesgitlenilenilýär. Döwletiň kanun çykaryjy edaralaryna häkimiýet diýilýär. Hökümet – döwleti edara ediji, iş dolandyryjy gurama. Hökümet öz işinde häkimiýetiň çykaran kada-kanunlaryndan ugur alyp işleýär.

Hukuk döwleti hökmany suratda adalatly döwlet bolmalydyr. Sebäbi hukuk hem-de adalat diýen düşüňjeler biri-birinden aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ösen döwletlerde hukugyň dabaralanmagyna adalatyň dabaralanmagy hökmünde garalýar. Hukuk başlangyçlarynda gurlan we hukuga tabyn bolan döwlet – hukuk döwleti diýlip ykrar edilýär.

Türkmenistan halkara gatnaşyklarynda özara hormat goýmaklyga, oňşuklylyga, ynsanperwerlige esaslanýşy ýaly, özüniň içerki durmuşynda-da şol ýörelgelerden ugur alýar. Döwletde we jemgyýetde milletara we sebitara

ylalaşygyň, geçirimliligiň, durmuş hyzmatdaşlygynyň ykrar edilmegi Türkmenistan döwletiniň içerki syýasatynyň öňe tutýan ugrudyr. Häzirki wagtda döwletimizde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda adam hukuklaryny doly kepillendirmek ugrunda dürli görnüşdäki döwlet ähmiýetli çäreler durmuşa ornaşdyrylýar. Hormatly Prezidentimiziň bu adalatly döwlet syýasaty adam mertebesiniň ýokarlanmagyna, ilatyň durmuş ýagdaýynyň ýokary derejede saklanylmagyna, erkin we adalatly jemgyýetiň gurulmagyna gönükdirilendir. Adam hukuklary barada döwlet syýasaty adamyň esasy hukuklary we azatlyklaryny hem-de bu hukuklara we kanuny bähbitlerine bolan kepilleriň, goragyny, adamyň fiziki we bedeni taýdan ösüşini, milli gymmatlyklaryň ruhy ösüşi bilen utgaşmaklygyny öz içine alýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet baştutanlygyna geçmegi bilen türkmen döwletiniň ösüşi „Döwlet adam üçindir. Biziň döwletimiz we jemgyýetimiz üçin adamdan , onuň bähbitlerinden ýokarda durýan baýlyk ýokdur“ diýen ýörelgelere esaslanýar.

Milletiň ruhy mirasynyň bölegi hökmünde atababalarymyzyň dini ynanjy her bir Türkmenistanyň raýaty üçin gymmatlydyr. Döwletimiziň 5 müňýyllyk taryhynda onuň ruhyýetini we medeniýetini kemala getirmekte hem-de ony ösdürmekde musulmançylygyň aýratyn orny ykrar edilip, Türkmenistan özüni dünýewi döwlet diýip ykrar etdi. Umuman, dünýewi döwlet diýlende, diniň döwlet işlerinden aýry hereket etmекligine düşünilýär.

Türkmenistanda dünýewi döwletiň gurulmagy we onuň kemala gelmegi Esasy Kanunymyzda özüniň giň beýanyny tapdy. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 12-nji maddasynda bellenilişine görä: „Döwlet dinleriň we dine uýmagyň erkinligini, olaryň kanun önünde deňligini kepillendirýär. Dini guramalar döwletden aýrydyr we olaryň döwlet işlerine gatyşmagyna we döwlet işlerini ýerine ýetirmegine ýol berilmeýär. Döwletiň bilim ulgamy dini guramalardan aýrydyr we ol dünýewi häsiýete eýedir.

Her bir adam özüniň dine garaýşyny özbaşdak kesgitleýär. Onuň ýeke özi ýa-da beýleki adamlar bilen bile islän dinine uýmaga ýa-da hiç bir dine uýmazlyga haky bardyr, şonuň ýaly-da dine bolan garaýyşlar bilen baglanyşykly ynam-ygtykatlary beýan etmäge we ýaýratmaga, dini adatlary, döp-dessurlary berjaý etmäge gatnaşmaga haky bardyr“.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň maddalarynyň hemmesi ynsanperwerlige, hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklaryna, dostluk-doganlyga, jebisligе, watançylyk borjuňa düşünmäge, milli-ruhy baýlyklarymyzy gorap saklamaga, milli döp-dessurlarmyzy, taryhymyzy dikeltmäge gönükdirilendir. Türkmen halkynyň ynsanperwer döp-dessurlary, milli demokratiýamyz jemgyýetiň ösüşine laýyk täze mazmunda Esasy Kanunymyzda özüniň giň beýanyny tapdy. Häkimler, geňeşlikleriň döredilmegi türkmen halkynyň öz milli taryhy aýratynlyklaryna we demokratik ýörelgelerine laýyklykda Konstitusijasyny işläp düzendigine şaýatlyk edýär. Türkmenistanyň Konstitusijasyny her bir adamyň dine uýmak erkinligine bolan hukugy, şeýle hem olaryň dine bolan garaýyşlaryna garamazdan, kanunyň önündäki

deňligini kesgitledi. Esasy Kanunymyzda beýleki dinlere hormat goýmak, däp-dessurlary berjaý etmek, dine uýmak erkinligi meselesinde özara düşünişmegi ündeýän ýörite maddanyň bolmagy ýöne ýerden däl. Bu ýörelgeler dürli milletleriň arasynda agzybirliги saklamakda-da uly ähmiýete eýedir. Biziň döwletimiziň esasy maksady ruhy taýdan sagdyn adalatly jemgyýeti gurmakdan ybarat bolup durýar.

2003-nji ýylyň oktýabr aýynyň 21-nde „Dine uýmak erkinligi we dini guramalar hakynda“ kanun hem kabul edildi. Bu kanun 7 bapdan ybarat bolup, özünde 27 maddany jemleýär. Ol kanunda dini guramalary döretmegiň tertibi, olaryň emläk ýagdaýlary, dini guramalaryň we raýatlaryň dine uýmakdaky hukuklary, bularda zähmet işiniň ýöredilişi, gözegçiligi amala aşyrmak ýaly meseleler kadalaşdyrylýar.

§3. Türkmenistan Bitarap döwletdir.

Her bir döwletiň taryhynda onuň daşary syýasat gatnaşyklaryna goşulyşmagynyň we ilerläp başlamagynyň pursady hökmünde hasaba alyp boljak seneler bar. 1995-nji ýylyň dekabry aýynyň 12-si Türkmenistanyň durmuşynda şeýle sene bolup durýar. Şol gün Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy „Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy“ kararnamasyny kabul etdi, şol kararnamada bolsa BMG-niň agzalary bolan döwletleriň Türkmenistany hemişelik Bitarap döwlet hökmünde ykrar etmegi, Türkmenistanyň şu halkara-hukuk derejesine, onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we ýerleriniň bitewüligine sarpa goýmagy we olary goldamagy göz önünde tutulýar. BMG-niň Baş Assambleýasynyň

ýörite kararnamasynyň kabul edilmegi Türkmenistanyň parahatçylygy söýüjilikli daşary syýasat ugrunyň, halkara işlerine onuň iş bähbitli ornunyň Milletler Bileleşigi tarapyndan ykrar edilmegi boldy. Munuň taryhy ähmiýetli wakadygy şübhesizdir. Her ýylyň dekabry aýynyň 12-si Türkmenistanda Milli baýram – Bitaraplyk günü diýlip, yglan edildi. Türkmenistan döwletiniň baky bitaraplyk syýasaty bu günki günde dünýä halklaryny jebisleşdirýär we parahatçylyga çagyýar.

Türkmenistan kanun esasynda hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýynda eýedir. Birleşen Milletler Guramasy özüniň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň dekabry aýynyň 12-sindäki “Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy” Rezolýusiýasynda: “1. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyny ykrar edýär we goldaýar; 2. Türkmenistanyň bu hukuk ýagdaýyna hormat goýmaga hem-de ony goldamaga, şeýle hem onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we çäkleriniň bitewüligine hormat goýmaga Birleşen Milletler Guramasynyň agzalary bolan döwletleri çagyýar” diýip karar etdi. Dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilen Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy onuň içeri we daşary syýasatynyň esasy bolup durýar. (Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 1-nji maddasy)

Türkmenistan dünýä bileleşiginiň doly hukukly subýekti bolup, daşary syýasatda hemişelik bitaraplyk, beýleki ýurtlaryň içerki işlerine gatyşmazlyk, güýç ulanmazlyk we harby bileleşiklere hem birleşmelere goşulmazlyk, sebitiň ýurtlary we dünýäniň ähli döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli

gatnaşyklaryň ösmegine ýardam bermek ýörelgelerine eýerýär.

Türkmenistan halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryny ileri tutýar. Eger-de Türkmenistanyň halkara şertnamasynda Türkmenistanyň kanunyndakydan başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar (Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 6-njy maddasy).

Türkmenistanyň daşary syýasaty içerki syýasatynyň logiki dowamy bolup durýar we özygtyýarly döwletiň aýrylmaz hukuklaryny berjaý etmegiň çäklerinde Türkmenistanyň öz üstüne meýletin kabul eden hemişelik onyň bitaraplygynyň halkara hukuk statusy bilen kesgittenilýär.

Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy wezipeleri:

- Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygyny gorap saklamak we pugtalandyrmak, halkara gatnaşyklarynyň sistemasynda onuň roluny hem-de ähmiýetini artdyrmak;
- döwletiň içerki ösüşi üçin mümkingadar amatly daşary syýasy şertleri döretmek;
- diplomatik gatnaşyklaryň halkara praktikasynda emele gelen ähli görnüşleri arkaly Türkmenistanyň milli bähbitlerini goramak we durmuşa geçirmek;
- syýasy, diplomatik serişdeler arkaly Türkmenistanyň howsyzlygyny üpjün etmek;
- deňhukuklylyk we özara goýmak esasynda ähli daşary ýurtly hemşeriler bilen birek-birege peýdaly konstruktiv hyzmatdaşlygy ösdürmek

- Türkmenistanyň daşary syýasy hereketleriniň halkara hukugyna we BMG-nyň Ustawyna doly laýyk gelmegini üpjün etmek bolup durýar;

Halkara hukugynyň bar bolan definisiýalaryna laýyklykda Türkmenistanyň bitaraplygy:

Gelip çykyşy boýunça –ykrar edilen bolup durýar, munuň özi BMG-nyň

Baş Assambleýasynyň “Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy” rezolýusiýasy (1995-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 12-i), Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyna girýän ýurtlaryň döwlet hem-de hökümet baştutanlarynyň Üçünji duşuşygynyň jemleri boýunça Yslamabat Jarnamasy (1995 ýylyň Nowruz aýynyň 15-i), Goşulmazlyk hereketine girýän ýurtlaryň döwlet we hökümet baştutanlarynyň konferensiýasynyň Jemleýji dokumenti (20.10.1995 ý, Kartahena, Kolumbiýa) bilen tassyk edilýär:

Görnüşi boýunça – hemişelik, ýagny wagt babatda çäklenilmeýän we harby döwürde hem, parahatçylykly döwürde hem hereket edýän bolup durýar;

Mazmuny boýunça –oňyn we konstruktiv bolup durýar, munuň özi parahatçylygy hem-de durnuklylygy saklamak, döwletleriň arasynda dostluk we hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ösdürmek meselelerinde döwletiň işjeň çemeleşmegini aňladýar.

Türkmenistan özüniň daşary syýasatynyň maksatnamasyny kemala getiren mahaly şu obýektiv ýagdaýdan, ýagny Türkmenistanyň ähli döwletler bilen medeniýetli gatnaşyklary ösdürýändiginden, daşary yurt döwletleriniň hiç biri bilen duşmançylykly gatnaşyklarynyň ýokdugyndan, hiç bir döwlete territoriýa taýdan nägilelik bildirmeýändiginden we hiç döwletiň oňa territoriýa taýdan

nägilelik bildirmeýänliginden ugur alýar. Türkmenistanyň daşary syýasy wezipeleriniň durmuşa geçirilmegi hiç bir jähtden beýleki döwletleriň bähbitlerini kemsidip ýa-da olaryň howsuzlygyna wehim salyp bilmez.

Türkmenistan konstruktiv halkara hyzmatdaşlygynyň ähli görnüşleri üçin açykdyr.

BMG-nyň agzasy bolup durýan döwlet hökmünde Türkmenistan BMG-nyň öz ygtyýaryna girýän islendik meseleleri çözmekde onuň ileri tutulmagyny ykrar edýär. Turkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk statusuny kabul etmegi onuň BMG-nyň Ustawyndan gelip çykýan borçnamalaryny ýerine ýetirmäge päsgel bermeýär hem-de BMG-nyň maksatlaryna ýetmäge ýardam eder.

Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistanyň aýratyn halkara-hukuk statusyna düşünmekden ugur almak bilen, şu maksatnama bu babatda onuň halkara borçnamalaryny tassyklaýar we olary ýerine ýetirmegiň syýasy, ykdysady we gumanitar jähtleri kesgitleýär (Türkmenistanyň Bitarap döwlet hökmünde daşary syýasatyna Maksatnamasy 3.01.1996 ý.) (Bitarap Türkmenistanyň adam hukuklary babatda halkara borçnamalary hakynda Jarnama)

Garaşsyz döwlet, ýagny dünýä bileleşiginiň deň hukukly agzasy hökmünde Türkmenistan öz daşary syýasatyny özbaşdak düzýär we durmuşa geçirýär, Birleşen Milletler Guramasyna we beýleki halkara guramalaryna gös-göni girýär, diplomatik, konsullyk, söwda we beýleki gatnaşyklary amala aşyrýar, olar bilen ygtyýarly wekilçilikleri alyşýar, halkara şertnamalaryny baglaşýar.

Daşary syýasat babatda aýdanymyzda, biziň döwletimiz hoşniýetli, parahatçylygy söýüji daşary syýasaty ilkinji günlerden işläp düzdi we ony kämilleşdirip,

yzygiderli alyp barýar. Şu güne çenli biziň döwletimiz birnäçe halkara guramalarynyň agzasy boldy. Dünýäniň köp döwletleri bilen hyzmatdaşlygy ýola goýdy. 1992-nji ýylyň mart aýynyň 2-sinden bäri hem Birleşen Milletler Guramasynyň agzasydyr.

Türkmenistan döwleti dünýä bileleşiginiň durmuşyna çuňňur ornaşýar. Halkara guramalarynyň köpüsine agzalyga girmegi, daşary syýasatda parahatçylykly ýaşaşmak, güýç ulanmazlyk, beýleki döwletleriň içerki işlerine gatyşmazlyk ýörelgeleriniň pugta berjaý edilmegi onuň dünýädäki abraýyny artdyrýar.

Türkmenistanyň raýatlygy

Ş1. Raýatlyk barada düşünje.

Halkara hukugynda ilat diýlip, belli bir döwletiň territoriýasynda ýaşayan we onuň ýurisdiksiýasyna (hukuk agalygyna tabyn bolmak) boýun bolýan fiziki şahslaryň jemine aýdylýar. Islendik döwletiň ilat düşünjesine şular girýändir:

- şol döwletiň ilaty (ilatyň esasy düzümi);
- daşary ýurtlylar;
- iki raýatlygy bolan şahslar (bipatridler);
- raýatlygy ýok şahslar (apatridler).

Her bir döwletiň ilatynyň hukuk ýagdaýy içerki kanunçylyk – Konstitusiýalar, raýatlyk hakyndaky kanun we döwletiň beýleki hukuk namalary bilen düzgünleşdirilýär. Şol bir wagtyň özünde halkara – hukuk kadalarynyň we ýörelgeleriniň esasynda düzgünleşdirilýän

belli bir soraglar hem bar: mysal üçin, daşary ýurtlularyň düzgüni, az sanly milletleri we oturymly ilaty goramak.

Raýatlyk diýlip fiziki şahsyň belli bir döwlet bilen durnukly hukuk gatnaşyklaryna düşünilýär. Bu gatnaşyklar ikitaraplaýyn hukuklarda we borçnamalarda beýan edilýändir.

“Raýat” diýen adalga 1789-njy ýylda Adam hukuklary baradaky Fransuz Jarnamasynda ykrar edilýär we hukuk taýdan berkidilýär. Raýatlyk hukuk düşüňjesi hökmünde indiwiidiň we döwletiň arasyndaky hukuk gatnaşyklarynyň jemini aňladýar we raýatyň haýsy döwlete degişlidigini görkezýär. Şahsyň döwlet bilen fakta esaslanan gatnaşyklarynyň has ýaýran görnüşi hem onuň döwletiň territoriýasynda hemişelik ýaşayanlygydyr. Raýatlyk şahsyýetiň döwletiň içindäki hukuk ýagdaýlaryny bellemek (kesgitlemek) bilen bir hatarda, onuň çägendäki daşarda hem belleýändir. Raýatlyk indiwiidiň belli bir döwlet tarapyndan berkidilen konstitusion hukuklara, azatlyklara we borçlara eýedigini aňladýar.

Raýat daşary ýurtlarda öz döwletiniň belli bir kanunlaryny berjaý etmelidir, döwlet ony diplomatik gorag bilen üpjün edýär. Taryhyň dowamynda raýatlygyň hukuk düzgünleşdirmesi döwletiň içerki işi bolup durýardy. Şu günlerde hem bu meseläni düzgünleşdirmekde milli hukuga uly orun berilýär. Döwleti özüniň agalygy esasynda, raýatyň hukuklaryny, raýatlygy edinmegiň we ýitirmegiň tertibini berkidýär. Biziň günlerimizde raýatyň hukuklaryny kesgitlemekde halkara hukugynyň täsiri, orny artyp başlady. Muňa ilki bilen adam hukuklary we döwletiň ýurisdiksiýasy hakyndaky kadalary degişlidir. Ilkinji namalaryň biri hem 1930-njy ýyldaky Gaaga

Konwensiýasydyr. 1948-nji ýylda kabul edilen Adam hukuklary hakyndaky ähliumumy Jarnama her bir adamyň raýatlyga hukugynyň barlygyny jar etdi. Raýatlygy edinmegiň iki sany esasy görnüşini bar:

1. Doglan pursatyndan raýatlygy edinmek (Sisiliýa)
2. Doglandan soň raýatlygy edinmek.

“Naturalizasiýa” adalgasy dar manyda – arza boýunça raýatlyga kabul edilmegi aňladýan bolsa, giň manyda doglandan soň raýatlygy edinmegiň ähli usullaryny öz içine alýar: nikalaşmak, optasiýa (raýatlygy saýlamak). Raýatlygy edinmekde döwletiň hukugy birnäçe ýörelgelere esaslanýar.

Ilkinji – “gan hukugy ýörelgesi” – çaga ene-atanyň raýatlygyny alýar.

Ikinjisi – “ýer hukugy ýörelgesi” – muňa laýyklykda çaganyň raýatlygy doglan ýeri boýunça kesgitleýär.

Bu iki ýörelgäniň garyşyk ulgamy hem ýaýrandyr. Beýik Britaniýada we ABŞ-da garyşyk ulgamy ilkinji gezek girizildi. Bu döwletleriň raýatlygyny öz raýatlarynyň çagalarynyň doglan ýerine garamazdan berilýär; şeýle hem olaryň territoriýasynda doglan daşary ýurtlularyň çagalary hem bu döwletleriň raýatlygyny edinýärler.

Döwletler şu şahslara raýatlygy edinmekde ýeňillik bermeli:

- öz raýatlarynyň är-aýalyna;
- eger-de ene-atanyň biri olaryň çagalaryna raýatlygy edinen bolsa;
- raýatlaryň ogullyk alnan çagalaryna;
- öz territoriýasynda doglanlara we kanuny esasyda ýaşayanlara;

- raýatlygy ýok şahslara we bosgunlar diýlip ykrar edilenlere we bu territoriýada ýaşayanlara.

- Reintegrasiýa – ýitirilen raýatlygy täzedan dikeltmek, mysal üçin nikalaşmak netijesinde (Saparmyrat Türkmenbaşynyň Türkmenistanyň Graždan kodeksiniň 20-nji maddasy).⁵

Raýatlygy ýitirmek – raýatlygy ýitirmek, bes etmek soraglary döwletiň içerki kanunçylygy esasynda çözülýär.

Raýatlygyň ýitirilmegi şu hili bolup biler:

-raýatlykdan meýletin çykylanda (ekspatriasiýa);

-denaturalizasiýa ýagdaýynda, ýagny naturalizasiýa edilen şahslary mejburi raýatlykdan mahrum etmek;

-halkara şertnamasynyň düzgünleri esasynda;

-raýatlygy naturalizasiýa ýagdaýynda çalyşmak, nikalaşmak, ogullyga alynmagy sebäpli we ş.m.

Ekspatriasiýa – raýatlykdan öz islegiň boýunça çykmak erkin bolýar we oňa rugsat edilýär. Häzirki döwürde bu usul köp döwletlerde gadagan edilmeýär.

1966-njy ýylda kabul edilen “Raýat we syýasy hukuklar hakyndaky” halkara Paktnyň 12-nji maddasynda şahsyň ekspatriasiýa hukugy belleniýär: „Haýsydyr bir döwletiň çäklerinde kanuny ýagdaýda bolýan her bir adama şol döwletiň ýerleriniň çäklerinde bolýan ýerini erkin üýtgetmek we ýaşayan ýerini erkin seçip almak hukugy degişli. Her bir adamyň islendik ýurdy, şol sanda öz ýurduny terk etmäge hukugy bar. “

Raýatlykdan çykmagyň rugsat ediji ulgamy – şahsyň arzasy esasynda ygtyýarly döwlet edaranyň karary birnäçe

⁵ И.И.Лукашук. Международное право. Москва, 2001 г., стр. 376-378

raýatlygy bes edilýär. Bu ulgam köp döwletlerde berkidilendir. Bipatridleriň raýatlar erkin çykmagy 1930-njy ýyldaky Gaaga Konwensiýasynyň 6-7-nji maddalarynda we 1963-nji ýylyň Raýatlygyň köplügin azaltmak hakyndaky Ýewropa Konwensiýasynyň 2-nji maddasynda göz önünde tutulandyr.

Denaturalizasiýa – içerki döwletiň ýörite hukuk namalaryna laýyklykda amala aşyrylýar. Denaturalizasiýanyň sebäpleri bolup raýatyň borjunyň gödek bozulmagy, näbelli möhlete çenli daşary ýurtda bolmak. Denaturalizasiýasy Kanadanyň, Irlandiýanyň, Sudanyň, Wenesiýanyň, Bolgariýanyň kanunçylygynda hem bellidir.

Raýatlykdan mahrum etmek döwletiň ýokary wezipeli şahsynyň, häkimiýetiň ýokary edarasynyň karary ýa-da kazyýetiň hökümi boýunça amala aşyrylýar.

Iki raýatlylyk – şahsyň hukuk ýagdaýy bolup raýatyň döwletleriň kanunlary esasynda iki ýa-da birnäçe döwletleriň raýatlygyny aňladýandyr.

-iki raýatlylyk şu ýagdaýda ýüze çykýar:

-territoriýa üýtgemelerinde;

-ilatyň migrasiýasynda;

-raýatlygy edinmek baradaky kanunyň, kolliziýasy ýagdaýynda;

-garyşyk nikalarda we ogullyga alnanda;

Naturalizýada, ýagny şahs beýleki bir döwletiň raýatlygyny edinende özüniň öňki raýatlygyny ýitirmeýär.

Bipatrizm instituty Angliýada, Ermenistanda, Bangladeşde, Belorussiýada, Germaniýada, Izrailde, Russiýada, Fransiýada, Latyn Amerikanyň birnäçe ýurtlarynda ykrar edilipdir.

§2. Raýatlygynyň emele gelmeginiň hukuk esaslary.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 7-nji maddasynda: Türkmenistanyň öz raýatlygy bar. Raýatlyk her bir adama kanuna laýyklykda berilýär, saklanylýar we ýitirilýär. Türkmenistanyň raýatyna başga döwletiň raýatlygy ykrar edilmeyär. Hiç kimi raýatlygyndan ýa raýatlygyny üýtgetmek hukugyndan mahrum etmek bolmaz. Türkmenistanyň hiç bir raýatyny özge döwletiň eline bermek bolmaz ýa-da Türkmenistanyň çägindeňowup çykarmak, ýa onuň watanyna gaýdyp gelmek hukugyny çäklendirmek bolmaz. Döwlet Türkmenistanyň içinde-de, onuň çäginde daşarda-da öz raýatlarynyň goraglylygyny hem olara penakärligi kepillendirýär.

Türkmenistanyň Konsyitusionsynyň 8-nji maddasynda: Daşary yurt raýatlaryna ýa-da raýatlygy bolmadyk adamlara, eger kanunda başga hili düzgünler belenilmedik bolsa, Türkmenistanyň raýatlarynyňky ýaly hukuklar hem azatlyklar berilýär. Türkmenistan öz ýurtlarynda syýasy, milli ýa dini ynam-ygtykatlary üçin yzarlanýan daşary yurt raýatlaryna gaçyp gelmek hukugyny berýär.

“Türkmenistanyň raýatlygy hakynda” Türkmenistanyň kanuny 1992-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda kabul edildi. Türkmenistanyň raýatlygy Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygynyň möhüm alamaty bolup, ol adamyň döwlete degişlidigini hem-de döwlet bilen adamyň arasyndaky durnukly häsiýetdäki hukuk gatnaşygyny, olaryň özara hukulary bilen borçlarynyň bütin jemini kesgitleýär. Şu kanuna laýyklykda raýatlygy edinen adamlar Türkmenistanyň raýatlary

hasaplanýar. Türkmenistanyň raýatlygyna kabul etmegiň şertleri kanunyň 18-nji maddasynda görkezilýär.

Adam şu aşakdaky halatlarda öz haýyşy boýunça Türkmenistanyň raýatlygyna kabul edilip bilner. Eger ol:

- 1) Türkmenistanyň Konstitusiýasyny we kanunlaryny berjaý etmegi hem hormatlamagy özüne borç edinse;
- 2) Türkmenistanyň döwlet dilini gep alyşmagyň çäklerinde bilýän bolsa;
- 3) soňky 7 ýylyň içinde Türkmenistanyň çäginde hemişelik ýaşaýan ýeri bar bolsa;
- 4) Türkmenistanyň çäginde gün-güzeran görmeginiň kanuny çüşmesi bar bolsa.

Aýratyn halatlarda, towakgaçynyň diňe şu maddanyň birinji böleginiň 1-nji punktuny berjaý etmelidigi şerti bilen Prezidentiň ony Türkmenistanyň raýatlygyna kabul etmäge haky bardyr.

Türkmenistanyň raýatlygyna kabul edilmegini sorap ýüz tutan adamyň haýyşy şu aşakdaky halatlarda kanagatlandyrylmaýar:

- 1) halkara hukugynda göz öňünde tutulan hyýanatçylykly hereketi - ynsançylyga garşy gönükdirilen jenaýaty eden bolsa ýa-da genosidi (bütün ilaty gyryp ýok etmegi) amala aşyran bolsa;
- 2) Türkmenistanyň garaşsyzlygyna garşy bilkastlaýyn çykyş edýän bolsa;
- 3) umumy jenaýatlara degişli agyr jenaýaty bilkastlaýyn edenligi üçin azatlykdan mahrum etmek görnüşinde jeza berlen bolsa.

Türkmenistanyň Raýatlygy hakyndaky kanunyň 21-nji maddasyna laýyklykda raýatlygy ýatyrmak üçin şu aşakdaky esaslar bolmalydyr:

- 1) Türkmenistanyň raýatlygyndan çykylmagy sebäpli;
- 2) Türkmenistanyň raýatlygynyň ýitirilmegi sebäpli;
- 3) şu Kanunda göz önünde tutulan beýleki esaslara görä.

Türkmenistanyň raýatlygyndan çykamak işi şu Kanunda bellenen tertipde adamyň eden haýyşy boýunça amala aşyrylýar.

Eger raýatlykdan çykamak haýyşy bilen ýüzlenýän adam günäkärlenýän hökmünde jenaýat jogapkärçiligine çäkilen bolsa ýa-da şol adam barada kazyýetiň güýje giren we ýerine ýetirilmäge degişli hökümi bar bolsa, ýa-da döwlete, Türkmenistanyň raýatlaryna, Türkmenistanyň çäginde ýerleşen kärhanalara, guramalara we edaralara salgyt boýunça bergisi ýa-da başga üzülişmedik bergisi hem borçlary bar bolsa, onda onuň Türkmenistanyň raýatlygyndan çykmagyna ýol berilmeýär.

Türkmenistanyň raýatlygy aşakdaky halatlarda ýitirilýär:

- 1) adamyň başga döwletde harby gulluga, howpsuzlyk gullugyna, polisiýa, adalat edaralaryna ýa-da beýleki döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralaryna ýerleşmegi netijesinde, ýöne Türkmenistanyň döwletara şertnamalarynda göz önünde tutulan halatlar muňa girmeyär;

- 2) eger Türkmenistanyň raýatlygy göz-görtele ýalan maglumatlaryň ýa-da galp resminamalaryň görkezilmegi netijesinde edinilen bolsa;

- 3) Türkmenistanyň döwletara şertnamalarynda göz önünde tutulan esaslara görä.

1993-nji ýylyň 8-nji oktýabrynda „Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlygynyň hukuk ýagdaýy hakynda“ Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Onuň 1-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň raýatlary bolup

durmaýan hem-de özüniň daşary ýurt döwletiniň raýatlygyna degişliliginiň subutnamalary bar bolan adamlar Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary diýlip ykrar edilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlaryna kanunda göz önünde tutulan hukuklar we azatlyklar kepillendirilýär.

Eger Türkmenistanyň Konstitusiyasyndan, şu kanundan we Türkmenistanyň beýleki kanunçylyk namalaryndan başga zat gelip çykmaýan bolsa, Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň raýatlary bilen birmeňzeş hukuklardan we azatlyklardan peýdalanýarlar hem-de birmeňzeş borçlary çekýärler.

Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary gelip çykyşyna, durmuş we emläk ýagdaýyna, haýsy jynsa we millete degişliligine, aýal-erkekligine, bilimine, diline, dine bolan garaýşyna, meşgullanýan işiniň kysmyna we häsiýetine hem-de beýleki ýagdaýlara garamazdan, kanunyň önünde deňdirler.

Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuklary we azatlyklary barada ýörite çäklendirmeler girizilen döwletleriň raýatlary barada Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan jogap çäklendirmeleri bellenilip bilner.

Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuklarynyň we azatlyklarynyň peýdalanylmagy jemgyýetiň we döwletiň bähbitlerine, Türkmenistanyň raýatlarynyň we beýleki adamlaryň hukuklaryna we kanuny bähbitlerine zyýan ýetirmeli däldir.

Türkmenistanda daşary ýurt raýatlarynyň berlen hukuklaryň we azatlyklaryň amala aşyrylmagy olaryň

Türkmenistanyň kanunlary bilen bellenilen borçlary ýerine ýetirmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Türkmenistanda bolýan daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň Konstitusiyasyna sarpa goýmaga we Türkmenistanyň kanunlaryny berjaý etmäge, Türkmenistanyň halkynyň milli döredijiligine hormat bilen garamaga borçludylar.

Eger daşary ýurt raýatlaryndan Türkmenistanda hemişelik ýaşamak üçin Türkmenistanyň Daşary ýurt raýatlaryny hasaba alyş döwlet gullugynyň edaralary tarapyndan bellenilen tertipde berlen rugsatnamalar we ýaşamak üçin ygtyýarnamalary bar bolsa, olar Türkmenistanda hemişelik ýaşap bilerler. Ýaşamak üçin ygtyýarnamany bermegiň tertibi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan kesgitlenilýär.

Başga bir kanuny esasynda Türkmenistanda bolýan daşary ýurt raýatlary Türkmenistanda wagtlaýyn bolýan adamlar diýlip hasap edilýär. Olar öz daşary ýurt pasportlaryny ýa-da olaryň ornuny tutýan dokumentleri bellenilen tertipde hasaba goýmaga hem-de özüleri üçin bellenilen boluş möhleti tamamlanandan soň, Türkmenistandan gitmäge borçludylar.

Türkmenistan öz ýurtlarynda syýasy, milli ýa-da dini ygtykatlary üçin yzarlanylýan daşary ýurt raýatlaryna gaçybatalga hukugyny berýär.

Gaçybatalga bermek hakyndaky meseläni Türkmenistanyň Prezidenti çözüýär.

1997-nji ýylyň 12-nji iýunynda „Bosgunlar hakynda” Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Şu kanun adamy, ýagny ony bosgun diýip ykrar etmegiň tertibini we şertlerini, olaryň hukuk statusyny kesgitleýär, bosgunlaryň

hukuklaryny goramagyň hukuk, ykdysady we sosial kepilliklerini belleýär. kanunyň 1-nji maddasynda bosgun hakynda düşünje berilýär: bosgun, munuň özi jyns, dine ynanmak, graždanlyk alamaty, belli bir sosial topara degişlilik boýunça yzarlamalaryň pidasy bolmakdan esaslandyrylan howatyrlanmalary doly bolan ýa-da syýasy ynançlary bilen Türkmenistanda bolýan we öz ýurdunyň goragyndan peýdalanyp bilmeýän ýa-da şeýle howatyrlanmalar netijesinde şeýle goragdan peýdalanmak islemeýän ýa-da belli bir graždanlygy bolmazdan we şeýle ýagdaýlaryň netijesinde öz öňki adaty ýaşaýan ýurdunyň daşynda bolmak bilen, şeýle howatyrlanmalar netijesinde oňa dolanyp baryp bilmeýän ýa-da dolanmak islemeýän adamdyr.

Adam bosgunyň statusyny almak üçin Türkmenistanyň Ministrler kabineti tarapyndan ygtyýarly elilen organa ýazmaça haýyşnama bilen ýüz tutmaga borçludyr.

Bosgunyň statusynyň berilmegi hakyndaky haýyşnama berlen gününde ygtyýarly organ tarapyndan bellige alynmalydyr.

Bosgunyň statusyny almak niýeti bilen Türkmenistanyň Döwlet serhedinden bikanun göçmäge mejbur bolan adam bosgunyň statusynyň, berilmegi hakyndaky haýyşnamasyny (arzasyny) degişli serhet gullugynyň üsti bilen ygtyýarly organa iberýär. Serhet gullugynyň ýolbaşçysy alnan haýyşnamany ygtyýarly organa şobada ibermäge borçludyr.

Serhet gullugy ýüz tutan adamlara bosgunyň statusyny bermegiň tertibi we şertleri hakyndaky habary bermäge borçludyr.

Türkmenistanyň Konstitusíasynda adamyň we raýatyň hukuklarynyň, azatlyklarynyň we borçlarynyň beýan edilişi

§1. Adam hukuklarynyň tebigy häsiýetleri we görnüşleri.

Türkmenistanyň rejelenen Esasy Kanuny – Konstitusíanyň 2-nji bölümi, ýagny 18-nji maddadan 47-nji maddalar aralygy adamyň we raýatyň esasy hukuklarynyň, azatlyklarynyň we borçlarynyň düzgünlerini öz içine alýar.

Adam hukuklarynyň eldegrilmesizligini üpjün etmekde 1998-nji ýylda kabul edilen “Raýatlaryň konstitution hukuklaryny we azatlyklaryny bozýan döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özüni dolandyryş edaralarynyň we wezipeli adamlarynyň hereketlerini kazyýete şikaýat etmek hakyndaky” kanunyň, Jenaýat we Raýat kodeksleriniň uly ähmiýeti bardyr.

Adamyň we raýatyň syýasy hukuklary birleşip individual ýa-da şahsy hukuklary emele getirýär. Bu hukuklary adam özbaşdak amala aşyrýar. Ykdysady, sosial we medeni hukuklar toparlaýyn ýa-da jemgyýetçilik hukuklary düzýärler, olar beýleki adamlar bilen amala aşyrýarlar.

Türkmenistanyň Konstitusíasy boýunça adamyň we raýatyň esasy hukuklary we borçlary üçe bölünýär: şahsy hukuklar we azatlyklar, syýasy hukuklar we ykdysady-sosial hukuklar.

Şahsy hukuklara we azatlyklara ýaşamaga bolan hukuk (22-nji madda), azatlyga, şahsy eldegrilmesizlige

bolan hukugy (18-nji madda), kazyýet goragyna bolan hukugy (43-44-nji maddalar), ýaşayş jaýyna we şahsy eldegrilmesizlige bolan hukuk (24-25-nji maddalar), Türkmenistanyň çäginde ondan-oňa erkin geçmäge bolan hukuk (26-njy madda), Türkmenistanyň raýatlarynyň öz ynam-ygtykadyna erkin eýermegine bolan hukugy (28-nji madda), wyždan azatlygyna bolan hukuk (12-nji madda) degişlidir.

Esasy Kanunymyzyň 22-nji maddasynda şeýle belenilip geçilýär: „Her bir adam ýaşamaga we azat ömür sürmäge haklydyr. Hiç bir adam ýaşamaga bolan hukugyndan mahrum edilip bilinmez. Her bir adamyň erkin ýaşamaga bolan hukugy döwlet tarapyndan kanun esasynda goralýar.

Türkmenistanda ölüm jezasyny ýatyrylandyr”.

Geliň şu maddanyň üstünde gysgaça durup geçeliň, adamyň ýaşayş bolan hukugy, onuň iň wajyp we iň esasy hukugydyr. Bu barada umumy ykrar edilen halkara hukuk kadalarydyr-ýörelgeleri Adam hukuklary hakyndaky ählumumy Jarnamada, Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar hakynda Halkara Paktda, Raýatlyk we syýasy hukuklar hakynda Halkara Paktda, Raýatlyk we syýasy hukuklar hakyndaky halkara paktynyň ölüm jezasyny ýatymaga gönükdirilen ikinji goşmaça (fakultatiw) Teswirnamasynda, şeýle hem Gynamalara we jezalandyrmagyň rehimsiz, adamkärçiliksiz ýa-da mertebäni kemsidýän görnüşlerine garşy Konwensiýada we beýleki halkara hukuk namalarynda berkidilýär.

Adamyň ýaşayş bolan hukugy, onuň beýleki hukuklary we azatlyklary bilen bir hatarda döwlet tarapyndan kepillendirilýär we goralýar. Türkmenistanyň

Jenaýat kodeksiniň aýratyn böleginiň jana we saglyga garşy jenaýatlar üçin jeza çärelerini kesgitleýän maddalar bilen başlanmagynyň özi, Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 3-nji maddasynda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy hökmünde adamyň kesgitlenmeginden gelip çykýar. Türkmenistanyň JK-nyň 101-106-njy maddalary gönüden-göni adamyň janyny jenaýatçylykly hyýanatçylyklardan goramaklyga gönükdirilýär.

Türkmenistanda edilen jenaýat üçin jeza çäresi hökmünde ölüm jezasyny ulanmaklyga, 1999-njy ýylyň 6-njy ýanwarynda kabul edilen „Türkmenistanyň Prezidentiniň 1999-njy ýylyň 6-njy ýanwarynda çykaran Permany bilen ölüm jezasyny jenaýat jeza çäresi hökmünde ulanmaga girizilen moratorini ulanmagyň tertibi hakynda“ Türkmenistanyň kanunynyň esasynda wagtlaýyn gadaganlyk (moratoriý) girizildi. 1999-njy ýylyň 29-njy dekabrynda kabul edilen „Türkmenistanyň Konstitusiasyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakynda“ Türkmenistanyň konstitusion kanunyň esasynda bolsa Türkmenistanda ölüm jezasyny ýatyryldy.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 18-nji maddasynda: „Adamyň hukuklary hem azatlyklary eldegrilmesizdir we olary adamyň elinden alyp bolmaz.

Konstitusiyada we kanunlarda görkezilen ýagdaýlardan başga ýagdaýlarda adamy haýsydyr bir hukugyndan we azatlygyndan mahrum etmäge ýa-da hukuklaryny we azatlyklaryny çäklendirmäge hiç kimiň haky ýokdur.

Adamyň belli bir hukuklarynyň we azatlyklarynyň Konstitusiyada we kanunlarda sanalyp geçilmegi onuň

beýleki hukuklaryny we azatlyklaryny inkär etmek ýa-da kemsitmek üçin ulanylyp bilinmez” diýlip belleniýär.

Adamyň we raýatyň esasy hukuklarynyň hem azatlyklarynyň eldegrilmesizligi we olary adamyň elinden alyp bolmazlygy diýen düşünje “ynsan hukuklarynyň aýrybaşgalaşdyrylyp bilinmezligi” diýen düşünje bilen manydaş bolup, bu demokratiýä ýörelgelerine esaslanýan döwletlerde konstitusion gurluşyň we adamyň konstitusion-hukuk ýagdaýynyň binýatlaýyn ýörelgeleriniň birini aňladýar. Ynsan hukuklarynyň aýrybaşgalaşdyrylyp bilinmezligi, ol hukuklar we azatlyklar bilen bilelikde adamyň dünýä inýändigini hem-de olaryň tebigy häsiýete eýe bolup, döwletiň olaryň amala aşyrylyşyny kadalaşdyrmaga we olaryň durmuşa geçirilmegini kepillendirmäge ygtyýarlyklarynyň bardygyny aňladýar. Mysal üçin, ýaşayşa, saglyga, bilime, zähmete we ş.m. bolan hukuklar adamyň hem raýatyň tebigy we mizemez hukuklaryna degişli bolup durýar. Şonuň üçinem ol hukuklar hiç bir şahs tarapyndan adamdan alnyp ýa-da onuň özi tarapyndan kimdir birine sowgat berlip, miras goýlup, satylýp we ş.m. hereketleri etmek bilen aýrybaşgalaşdyrylyp bilinmeýär. Ýöne şol bir wagtda-da, döwlet tarapyndan adatdan daşary ýagdaý ýa-da harby düzgün ygylan edilende, tutuş jemgyýetiň we döwletiň bähbitlerinden ugur alnyp, adamyň we raýatyň esasy hukuklarynyň hem azatlyklarynyň birnäçesiniň durmuşa geçirilmegi wagtlaýyn çäklendirilip biliniýär. Emma şeýle halatlarda-da adamyň ýaşayşa, saglyga, erkin zähmet çekmäge, abadanlaşdyrylan ýaşayş jaýyna we ş.m. bolan hukuklar ýaly iň wajyp, iň derwaýys hukuklarynyň hem azatlyklarynyň amala aşyrylmagy çäklendirilip bilinmeýär.

Bu maddanyň 3-nji böleginde berkidilen hukuk kadasy “Ählumumy adam hukuklary hakynda Jarnamanyň” 30-njy, “Ykdysady, sosial we medeni hukuklar hakyndaky halkara Paktyňyň” 5-nji, şeýle hem “Raýatlyk we syýasy hukuklar hakynda halkara Paktyňyň” 5-nji maddalaryndan gelip çykýar. “Raýatlyk we syýasy hukuklar hakynda halkara Paktyňyň” 5-nji maddasynda, Paktda şonuň ýaly hukuklaryň ykrar edilmeýändigini ýa-da ýüzleý ykrar edilýändigini sebäpli, Pakta gatnaşýan haýsydyr bir döwlet tarapyndan kanun, konwensiýa, kadalar ýa-da döpler bilen adamyň hakyky durmuşda bar bolan haýsydyr bir esasy hukuklarynyň islendik görnüşde çäklendirilmegine ýa-da kemsidilmegine ýol berilmeýändigini kesgitlenýär. Türkmenistanda hem bu halkara Ylalaşyklarynyň doly hukukly we borçly gatnaşyjysy hökmünde olaryň kadalaryny milli hukuk ulgamyna ornaşdyrmak işlerini amala aşyrýar.

Esasy Kanunyň 43-nji maddasynda: „Raýatlara adamyň we raýatyň at-abraýynyň hem mertebesiniň, Konstitusiyada hem-de kanunlarda göz önünde tutulan şahsy we syýasy hukuklarynyň hem azatlyklarynyň kazyýet goragy kepillendirilýär.

Döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň we wezipeli adamlaryň çözümleri we hereketleri barada raýatlaryň kazyýete şikaýat etmäge hukugy bardyr” diýlip ýazylan.

Türkmenistanyň Konstitusiyanyň 43-nji maddasy, raýatlaryň Konstitusiyada we kanunlarda göz önünde tutulan şahsy we syýasy hukuklarynyň hem-de azatlyklarynyň kazyýetde goragyny kepillendirilýän we demokratik başlangyçlaryndan ugur alýan möhüm hukuk

kadalaryny özünde jemleýär. Türkmenistanda raýatlaryň Esasy Kanunda berkidilýän bu hukuklaryny durmuşa geçirmeklik, 1998-nji ýylyň 6-njy fewralynda kabul edilen, “Raýatlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny bozýan döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň we wezipeli adamlaryň hereketlerini kazyýete şikaýat etmek hakynda” we 1999-njy ýylyň 14-nji ýanwarynda kabul edilen, “Raýatlaryň ýüz tutmalary we olara garamagyň tertibi hakynda” Türkmenistanyň kanunlary bilen kadalaşdyrylýar. Bu kadalaşdyryjy hukuk namalar raýatlaryň Konstitusiýada we kanunlarda berkidilýän tebigy hem mizemez hukuklaryny has-da berkidýär. Konstitusiýada görkezilýän *raýatlaryň şikaýat bilen kazyýete ýüz tutmaga bolan hukugy* diýlende, bu döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ýa-da wezipeli adamlaryň hereketleri ýa-da kararlary bilen raýatlaryň Konstitusiýada we kanunlarda göz önünde tutylan hukuklary hem azatlyklary bozulan ýa-da çäklendirilen ýagdaýynda her bir raýatyň kazyýete şikaýat bilen ýüz tutmaga bolan hukugyna düşünilýär. Şikaýat raýatyň islegine görä onuň ýaşaýan ýerindäki kazyýete ýa-da edaranyň ýerleşýän ýerindäki ýa-da hereketlerine ýa-da kararlaryna şikaýat edilýän wezipeli adamyň işleýän ýerindäki kazyýete berilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 44-nji maddasynda şeýle diýilýär: „Raýatlaryň döwlet edaralarynyň, gaýry guramalaryň, olaryň işgärleriniň, şeýle hem aýry-aýry adamlaryň bikanun hereketleri zerarly özlerine maddy ýa-da ahlak taýdan zyýan ýetirilen mahalynda, kazyýet tertibinde onuň öweziniň

dolunmagyny talap etmäge hukugy bardyr⁶. Bu maddada berkidilýän hukuk kadasy döwlet häkimiýet edaralarynyň we wezipeli adamlarynyň bikanun hereketleri zerarly zyýan çeken raýatlaryň hukuklaryny goramaklyga gönükdirilýär. Şol bir wagtda-da bu hukuk kadasynyň önüni alyş (prewentiw) ähmiýeti hem bardyr. Ol döwlet häkimiýet edaralarynyň işinde kanunylygyň has berk berjaý edilmegini üpjün etmäge gönükdirilýär. Bu maddada döwlet häkimiýet edaralarynyň we wezipeli adamlarynyň bikanun hereketleri zerarly zyýan çeken raýatlara ýetirilen zyýan üçin emläkleýin jogapkäçiligiň umumy esaslary berkidilýär. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, hukugy bozulan şahs özüne ýetirilen zyýanyň öweziniň doly tölenilmegini talap etmäge haklydyr. Zyýany töletmegi talap etmek hukugyndan deslapky baglaşylan ylalaşyk esasynda ýüz dönderilmegine ýol berilmeýär⁶. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 1027-nji maddasyna laýyklykda, kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyz hereketleri bilen başga şahsa zyýan ýetiren şahs şol zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur. Şeýle halatlarda eger-de, degişli döwlet edarasynyň kanuna garşy gelýän namany çykarmagy zerarly fiziki şahsa zyýan ýeten bolsa, onda şol kanuna ters gelýän nama hakyky däl diýip bilinýär we şol namany kabul eden edara ýa-da wezipeli adam zyýan ýeten şahsyň hukuklaryny dikeldip, öňki ýagdaýyna getirmäge (restitusiýa etmäge) borçludur.

Döwletimiziň Esasy Kanunynyň 24-nji maddasynda raýatlarymyzyň ýaşaýyş jaýyna bolan hukuklary kepillendirilýär: „Her bir raýatyň

⁶ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 14-nji maddasy;

abadanlaşdyrylan ýaşaýyş jaýyny almakda we edinmekde we özbaşdak ýaşaýyş jaýyny gurmakda döwletden goldaw almaga hukugy bardyr. Ýaşaýyş jay eldegrilmesizdir. Jaýda ýaşayanlaryň razyllygy ýa-da başga kanuny esaslar bolmasa, hiç kimiň jaýa girmäge ýa-da onuň eldegrilmesizligini başga bir ýol bilen bozmaga haky ýokdur. Adamyň we raýatyň öz ýaşaýyş jaýyny bikanun hyýanatçylykdan goramaga haky bardyr.

Kanunda kesgitlenen esaslar bolmasa, hiç kim ýaşaýyş jaýyndan mahrum edilip bilinmez. Hemmämize mälim bolşy ýaly, hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen soňky döwürlerde ýaşaýyş jaýlarynyň gurlyşygyna, olaryň hiline talap has hem güýçlendirilip, olary satyn almak üçin döwlet tarapyndan raýatlara 30 ýyllyk karz pul sähelçe göterim bilen berilýär. *Ýaşaýyş jaýynyň eldegrilmesizligi* – bu adamyň we raýatyň esasy konstitusion hukuklarynyň biri bolup, bu hukuk jaýda ýaşayanlaryň razyllygy ýa-da başga kanuny esaslar bolmasa, hiç kimiň jaýa girmäge ýa-da onuň eldegrilmesizligini başga bir ýol bilen bozmaga hakynyň ýokdugyny, adamyň we raýatyň öz ýaşaýyş jaýyna bikanun hyýanatçylyk edilmeginde goranmaga hukugynyň bardygyny aňladýar. Ýaşaýyş jaýynyň eldegrilmesizligine bolan hukuk adamyň şahsy durmuşyna eden-etdilikli gatyşylmagyna ýol bermezlik hukugynyň esasy düzüm bölekleriniň biri bolup durýar. Adamyň ýaşaýyş jaýynda saklanýan şahsy kagyzlary, gündelikleri we beýleki şahsy resminamalary elderilmesizdir. Ýaşaýyş jaýynyň içinde bolup geçýän kanunalaýyk wakalar we hereketler adamyň şahsy durmuşynyň syry bolup, ol syrlaryň goragy we eldegrilmesizligi hem kanun esasynda kepillendirilýär. Ýokarda bellänip geçilişi ýaly, jaýda

ýaşaýanlaryň razylygy bolmazdan ýaşaýyş jaýyna kimdir biriniň girmegi bikanun hereket bolup durýar.

Kanunçylykda degişli döwlet edaralaryna ýa-da wezipeli adamlara raýatlaryň ýaşaýyş jaýyna eldegrilmesizlik hukugyny çäklendirmäge ygtyýar berilýän ýagdaýlary hem göz önünde tutulýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň 2009-njy ýylyň 1-nji iýulyndan güýje giren täze Jenaýat iş ýörediş kodeksiniň 270-271-nji maddalaryna laýyklykda jenaýat işi boýunça deslapky derňewiň dowamynda sülçi jenaýat etmegiň guraly, jenaýatly ýol bilen gazanylan zatlar, gymmatlyklar, şeýle hem iş üçin ähmiýeti bolup biljek başga zatlar we resminamalar haýsydyr bir jaýda ýa-da başga ýerde, ýa-da haýsydyr bir adamda bardyr diýip çak etmäge ýeterlik maglumatlar bar bolan mahalynda şol zatlary gözläp tapmak we almak üçin şeýle hem gözlenýän adamlary hem-de jesetleri tapmak üçin raýatlaryň ýaşaýyş jaýlarynda döküş işini geçirip bilýär. Öý döküş işleri diňe sülçiniň delillendirilen karary hem-de prokuroryň ýa-da onuň orunbasarynyň sanksiýa bermegi bilen amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 25-nji maddasynda „Her bir adamyň öz şahsy durmuşyna eden-etdilikli gatyşylmagyndan, şonuň ýaly-da hat-habarlarynyň, telefon we beýleki aragatnaşyklarynyň syryny saklamak düzgünleriniň bozulmagyndan, öz namysyna we at-abraýyna hyýanat edilmeginden goranmaga hukugynyň bardygy“ dogrusynda bellenişler geçirilýär.

Şahsy durmuşyň eldegrilmesizligi – bu adamyň konstitusiyada berkidilýän esasy şahsy hukuklarynyň biri bolup, adamyň şahsy we maşgala syrlarynyň kanun esasynda goralýandygyny aňladýar. Bu ýörelgeleýin hukuk

kadasy adamyň özüniň razylygy bolmasa, kanunda görkezilen anyk ýagdaýlardan başga halatlarda onuň şahsy durmuşy baradaky maglumatlary toplamagy, saklamagy, ulanylmagy we ýaýratmagy gadagan edýär. Şahsy durmuşyň eldegrilmesizliginiň kanuny kepillikleriniň möhüm düzüm bölekleri hökmünde döwlet tarapyndan adamyň özgeler bilen alyşýan hat-habarlarynyň, telefon we beýleki aragatnaşyklarynyň syrlarynyň goralmagy, şonuň ýaly-da Esasy Kanunyň 24-nji maddasynyň düşündirişinde bellänip geçilişi ýaly ýaşayyş jaýyna eldegrilmesizlik hukugynyň kanuny kepillikleri çykyş edýärler. Şonuň ýaly-da şahsy durmuşynyň eldegrilmesizligine bolan hukuk döwlet tarapyndan adama özi baradaky maglumatlaryň saklanylyşyna we ulanylyşyna gözegçilik etmäge, çuňňur şahsy (intim) häsiýetli maglumatlaryň özgelerini bilmeklerine ýol bermezlige mümkinçilik berilmegini aňladýar.

Adamlaryň şahsy durmuş çygryndaky özara gatnaşyklary esasan ahlak kadalary we durmuş edimgylymlary bilen kadalaşdyrylýarlar. Erkin şahsy durmuşa bolan hukuk, adamlaryň arasyndaky maşgala, garyndaşlyk, dostluk we beýleki şahsy gatnaşyklaryň resmi däl ýagdaýda amala aşyrylmagynyň erkinliginde ýüze çykýar. Adamyň pikirleri, syýasy we sosial dünýägaraýyşlary, höwes bilen meşgullanýan pişesi we döredijiligi hem adamyň şahsy durmuşynyň ýüze çykmalaryna degişlidir. Mundan başga-da adamlaryň biri-biri bilen poçtadan, telegrafdan, telefondan, internetden we beýleki aragatnaşyk serişdelerinden peýdalanyň, päsgelçiliksiz özara gatnaşyk saklamaklary, maşgalanyň serişdelerine, şahsy we hususy eýeçiligindäki emläklere, pul goýumalaryna erkin erk

etmekleri-de kanun tarapyndan doly kepillendirilýär we görkezilen maglumatlar adamyň şahsy durmuşynyň syrlary hökmünde kanun tarapyndan goralýar.

Konstitusiýanyň 26-njy maddasyna laýyklykda, „her bir raýatyň Türkmenistanyň çäginde erkin gezmäge we ýaşajak ýerini saýlap almaga hukugy bardyr.

Aýry-aýry ýerleriň çäklerine girmegini, şol ýerlerde gezmegini çäklendirilmegi diňe kanun esasynda kesgitlenip bilner”.

Mälim bolşy ýaly, kanunçylykda adamyň ýaşayan ýeri we bolýan ýeri diýen iki sany düşünje kesgitlenilýär.

Türkmenistanyň Migrasiýa hakyndaky kanunynyň 40-njy maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň her bir raýatynyň Türkmenistanyň Konstitusiýasyna, Türkmenistanyň kanunlaryna we adam hukuklary boýunça halkara şertnamalaryna laýyklykda Türkmenistanyň islendik ýerinde erkin hereket etmäge, ýaşajak ýerini we boljak ýerini erkin saýlap almaga hukugy bardyr. Türkmenistanyň raýatlarynyň Türkmenistanyň çäklerinde erkin hereket etmäge, ýaşajak we boljak ýerini erkin saýlap almaga bolan hukugyny çäklendirmäge diňe kanunçylykda bellenilen esaslar boýunça ýol berilýär. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, wezipeli adamlaryň, şeýle hem beýleki ýuridik we fiziki şahslaryň Türkmenistanyň raýatlarynyň Türkmenistanyň çäklerinde erkin hereket etmäge, ýaşajak ýerini we boljak ýerini erkin saýlap almaga bolan hukugyny çäklendirmäge degişli çözümleri, hereketleri ýa-da hereketsizligi barada raýatlaryň degişli edaralara, wezipeli adamlara ýa-da kazyýete şikaýat etmäge hukuklary bardyr.

Konstitusiýamyzyň 28-nji maddasynda: „Türkmenistanyň raýatlarynyň öz ynam-ygtykatlaryna erkin eýermäge we olary erkin beýan etmäge, şeýle hem döwlet syryndan we kanun tarapyndan goralýan beýleki syrlardan başga maglumatlary almaga hukuklary bardygy“ barada belenilip geçilýär.

Pikir we söz azatlygyna bolan hukuk – bu adamyň we raýatyň esasy konstitusion hukuklarynyň biridir. Pikir azatlygyna bolan hukuk örän özboluşly hukuk bolup durýar.

Esasy Kanunymyzyň 12-nji maddasynda şeýle diýilýär: „Döwlet dinleriň we dine uýmagyň erkinligini, olaryň kanun önünde deňligini kepillendirýär. Dini guramalar döwletden aýrydyr we olaryň döwlet işlerine gatýşmagyna hem-de döwlet işlerini ýerine ýetirmegine ýol berilmeýär. Döwletiň bilim ulgamy dini guramalardan aýrydyr we ol dünýewi häsiýete eýedir.

Her bir adam özüniň dine garaýşyny özbaşdak kesgitleýär, onuň ýeke özi ýa-da beýleki adamlar bilen bilelikde islän dinine uýmaga ýa-da hiç bir dine uýmazlyga, şonuň ýaly-da dine bolan garaýyşlary bilen baglanyşykly ynam-ygtykatlaryny beýan etmäge we ýaýratmaga, dini adatlary, döp-dessurlary berjaý etmäge gatnaşmaga haky bardyr”. *Wyždan azatlygy* – bu adamyň nämäni ýagşylyk, nämäni ýamanlyk, nämäni näkeslik, hereketleriň haýsylaryny oňat, dogruçyl, haýsylaryny bolsa erbet hereket, kezzapçylyk diýip hasaplamaga bolan ahlak garaýyşlarynyň erkinligidir, ýagny adamyň özüniň we özgeleriň hereketlerine, öz ýaşaýan dünýäsinin hadysalaryna öz ýaşaýan jemgyýetinde ykrar edilen ahlak, hukuk, dini, döp-dessur we beýleki kadalaryň esasynda içki

baha kesmegidir. Mysal üçin, özge birini aldamak, eger-de bu hereket aldananyň emläğine ýa-da beýleki kanun tarapyndan goralýan hukuklaryna we bähbitlerine zyýan yetirmeýän bolsa hem erbet etmiş bolup durýar.

Syýasy hukuklara ýygnaklaryň, mitingleriň we demonstrasiýalaryň azatlygynyň kepilligi (29-njy madda), kanunyň çäklerinde partiýalaryň we jemgyýetçilik birleşikleriň hukugy (30-njy madda), Döwletiň we jemgyýetiň işini dolandyrmaga hukuklar (31-nji madda) degişlidir.

Esasy Kanunyň 29-njy maddasynda: “Raýatlara kanunçylykda bellenen tertipde ýygnaklary, ýygmanyşyklary we ýörişleri geçirmek azatlygy kepillendirilýär”.

Konstitusiýamyzyň 30-njy maddasynda bolsa, “raýatlar Konstitusiýanyň we kanunlaryň çäklerinde hereket edýän syýasy partiýalary we gaýry jemgyýetçilik birleşiklerini döretmäge haklydyrlar.

Konstitusion gurluşy zorluk bilen üýtgetmegi maksat edinýän, özleriniň alyp barýan işinde zorlugy ulanmaga ýol berýän, raýatlaryň konstitusion hukuklaryna we azatlyklaryna garşy çykyş edýän, urşy, teniniň reňki boýunça, milli, dini duşmançylygy wagyz edýän, halkyň saglygyna we ahlak sypatlaryna hyýanat edýän syýasy partiýalaryň, beýleki jemgyýetçilik, harbylaşdyrylan birleşikleriň, şeýle hem milli ýa-da dini alamatlar boýunça syýasy partiýalaryň döredilmegi we işlemegi gadagan edilýär” diýlip bellenilýär.

Ýurdumyzda täze syýasy partiýalaryň döredilmegi Türkmenistanyň raýatlarynyň Konstitusiýada kepillendirilen hukuklaryny we azatlyklaryny iş ýüzünde

durmuşa geçirmegiň ýolunda ýene-de bir möhüm ädim bolar diýip, döwlet Baştutanymyz aýtdy. Eger isleg bildirip, täze partiýany – agrar ýa-da beýleki bir syýasy partiýany döretmek baradaky başlangyjy öňe sürýän bar bolsa, ýurdumyzyň Konstitusiyasyna laýyklykda ol hasaba alnyp bilner diýip, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow aýtdy. “Ýöne täze dörediljek syýasy partiýalaryň we biziň ählimiziň umumy maksadymyz – döwletimiziň dünýä bileleşiginde mynasyp orny eýelemegi üçin halkymyzyň milli aýratynlyklaryna esaslanyp, ykdysadyýetde, ýaşaýyş-durmuş ulgamynda we gumanitar ugurlarda ýurdumyzy ösüşiň ýokary sepgitlerine ýetirmek, dünýäde öňdäki hatarlara çykarmak bolmalydyr” diýip hormatly Prezidentimiz nygtady.⁷

“Biziň maksatlarymyzyň bir bolmagy döwletimiziň, jemgyýetimiziň, her bir şahsyýetiň bähbitleriniň bitewiligini üpjün edýär. Häzirki döwürde ýurdumyzda bazar gatnaşyklary ýokary depginler bilen ösýär, eýeçiligiň ähli görnüşleri üçin deň şertler döredilýär” diýip, hormatly Prezidentimiz nygtady we ýurdumyzda amala aşyrylýan giň gerimli syýasy-durmuş özgertmeleri emeli usulda çaltlaşdyrman, ýuwaş-ýuwaşdan, ähli şertleri nazara almak bilen, köp partiýaly jemgyýetçilik-syýasy ulgamy döretmäge hem wagtyň ýetendigini belledi. Şunuň bilen baglylykda, döwlet Baştutanymyz Türkmenistanyň Mejlisine syýasy partiýalar hakyndaky kanunyň üstünde işlemegi we ony taýýarlamagy tabşyrdy. Hususan-da, ýurdumyzda Daýhanlar partiýasynyň döredilmegi döwletimiziň agrar syýasatyny giňden düşündirmek we

⁷ “Türkmenistan” gazetiniň 20.02.2010ý.

doly amala aşyrmak boýunça häzirkä döwrüň talaplaryna laýyk gelýär. Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň esaslaryny berk berjaý etmek we Umumymilli “Galkynyş” hereketine işjeň gatnaşmak täze dörediljek partiýa bildirilýän esasy talaplardyr”⁸ diýip 2010-njy ýylyň 14-nji maýynda Daşoguz welaýatynyň merkezinde bolup geçen Ýaşulularyň maslahatynyň mejlisinde nygtap geçdi.

Konstitusiýanyň 31-nji maddasy Her bir raýatyň jemgyýetiň we döwletiň işlerini dolandyrmaga gös-göni ýada erkin saýlanan wekilleriniň üsti bilen gatnaşmaga hukugy bardyr. *Her bir raýatyň jemgyýeti we döwleti dolandyrmaga bolan hukugy* – bu raýatlaryň Konstitusiýada berkidilýän esasy hukuklarynyň biri bolup, ol tutuşlugyna raýatlaryň jemgyýeti we döwleti dolandyrmaga bolan syýasy hukuklarynyň mazmunyny açyp görkezýär.

Ykdysady-sosial hukuklara eýeçilige bolan hukuk (9-njy madda), zähmete bolan hukuk (33-nji madda), dynç almaga bolan hukuk (34-nji madda), saglygy goramaga hukuk (35-nji madda), amatly daşky gurşawa hukuk (36-njy madda), sosial üpjünçiligine hukuk (37-nji madda), bilim almaga hukuk (38-nji madda), çeper we tehniki döredijilik erkinlige hukuk (39-njy madda) degişlidir.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 9-njy maddasy eýeçilik hukugyna bagyşlanandyr: „Eýeçilik eldegrilmesizdir. Türkmenistan önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem intellektual gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugyny berkarar edýär. Şonuň ýaly-da

⁸ “Türkmenistan” gazet. 15.05.2010ý.

olar raýatlaryň birleşiklerine we döwlete degişli bolup biler. Diňe döwletiň eýeçiligi bolup durýan obýektler kanun esasynda belleniýär. Döwlet eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deň derejedäki goragyny kepillendirýär we olaryň ösmegi üçin deň şertleri döredýär.

Kanun tarapyndan gadagan edilen usul bilen edinilen eýeçilikden başga eýeçiligiň muzsuz alynmagyna ýol berilmeýär.

Diňe kanunda göz önünde tutulan halatlarda eýeçiligiň muzduny töläp, mejbury alynmagyna ýol berilýär”. Esasy Kanunyň bu maddasy eýeçilik baradaky hukuk kadalaryny özünde jemleýär.

Eýeçilik hukugy – 1) obýektiv manyda düşünilende, bu maddy we intellektual serişdeleriň jemgyýetiň agzalaryna degişlidigi babatda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuk kadalarynyň jemidir; 2) subýektiv manyda düşünilende, bu anyk şahslaryň eýeçilik hukugydyr, ýagny subýektiv (şahsy) manyda eýeçilik hukugy üç sany düzüm böleginden ybaratdyr: a) Emläge eýelik etmek; b) Emläkten peýdalanmak; ç) emläge ygtyýar etmek. Şu ýerde men 1993-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda kabul edilen, “Eýeçilik hakynda” Türkmenistanyň kanunyna salgylanmagy makul bildim. Bu kanuna laýyklykda, Türkmenistanda eýeçiligiň şu aşakdaky görnüşleri bardyr:

- hususy eýeçilik;
- döwlet eýeçiligi;
- jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi;
- halkara guramalarynyň eýeçiligi;
- gatyşyk (birleşen) eýeçilik;

- kooperatiw birleşikleriniň eýeçiligi;
- bilelikdäki kärhanalaryň eýeçiligi.
- beýleki döwletleriň, olaryň ýuridiki taraplarynyň we raýatlarynyň eýeçiligi;

Görkezilen kanuna laýyklykda Türkmenistanyň kanunçylyk namalary bilen eýeçiligiň başga, ýagny kanunda göz önünde tutulmadyk görnüşleri hem döredilip bilinýär.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 33-nji maddasynda raýatlaryň zähmete bolan hukugy barada bellenişler geçirilýär: “Raýatlaryň zähmet çekmäge, öz islegine görä hünär, kär we iş ýerini saýlap almaga, sagdyn hem howpsuz zähmet şertlerine hukugy bardyr.

Hakyna durup işleýän adamlaryň öz çeken zähmetiniň möçberine hem hiline laýyk gelyän hak almaga hukugy bardyr. Bu hakyň möçberi döwletiň bellän in pes oňalga derejesinden az bolmaly däldir”. Raýatlaryň zähmete bolan hukugy hakyndaky kadalar we düzgünler Türkmenistanyň Zähmet kodeksinde giňişleýin we hemmetaraplaýyn beýan edilýär. Esasy Kanunyň 33-nji maddasynda görkezilýän *raýatlaryň zähmet çekmäge, öz islegine görä hünär, kär we iş ýerini saýlap almaga bolan hukugy* raýatlaryň esasy konstitusion hukuklarynyň biri bolup, ol her bir raýatyň kanun boýunça gadagan edilmedik işiň haýsy görnüşini saýlap alýandygyna garamazdan, ony erkin saýlap almaga, şeýle hem olaryň öndürijilik we döredijilik zähmeti barasynda öz ukyplaryna hem zehinine erkin erk etmäge bolan hukugydyr. *Zähmet çekmäge bolan hukuk* – bu her bir raýatyň öz islegine görä islendik iş bilen meşgullanmaklyga bolan hukugydyr.

Döwletimiziň Konstitusiýasynyň 34-nji maddasynda “Raýatlaryň dynç almaga hukugy bardyr we ol iş hepdesiniň çäklendirilen dowamlylygynyň belenilmeginden, her ýylky tölegli zähmet rugsatlaryndan, her hepdede dynç günleriniň berilmeginden ybaratdyr.

Döwlet adamlaryň dynç almagy hem-de işden boş wagtyňy peýdalanmagy üçin amatly şertleri döredýär” diýlip nygtalýar. Raýatlaryň dynç almaga bolan hukugy hem, esasan, Türkmenistanyň Zähmet kodeksi bilen düzgünleşdirilýär. *Dynç alyş günleri* diýlende, kanuna laýyklykda işçileriň (zähmetkeşleriň) işden boş günlerine, kada bolup galyşyna görä hepdäniň şenbe we ýekşenbe günlerine düşünilýär.

Esasy Kanunymyz bolan Konstitusiýanyň 35-nji maddasynda „Raýatlaryň saglygyny gorap saklamaga, şol sanda döwlet saglygy goraýyş edaralarynyň hyzmatyndan mugt peýdalanmaga hukugy bardyr. Tölegli lukmançylyk we tebiçilik hyzmatyny etmäge kanunda belenen esaslarda we tertipde ýol berilýär” diýlip belenenilýär. 2005-nji ýylyň 25-nji oktyabrynda „Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda“ Türkmenistanyň kanunynyň rejelenen görnüşi kabul edilip, oňa laýyklykda, *raýatlaryň saglygyny goramak* diýip, her bir adamyň uzak ýyllyk, işjeň durmuşyny goldamak, onuň beden we ruhy saglygyny saklamak we pugtalandyrmak maksady bilen durmuş-ykdysady, medeni, ylmy, bejeriş-öňüni alyş, bejeriş-sagaldyş, saglygy goraýyş-durmuş, sanitariýa-gigiýena, epidemiýa garşy, melhemçilik we gaýry çäreleri amala aşyrmaga gönükdirilen işe düşünilýär.

2005-nji ýylyň 20-nji dekabrynda kabul edilen, “Türkmenistanyň raýatlary bilen meýletin döwlet saglygy

goraýyş ätiyaçlandyrmasyňa şertnama baglaşmagyň tertibi barada“ Düzgünnama laýyklykda, Türkmenistanda raýatlaryň saglyga bolan hukuklarynyň döwlet tarapyndan üpjün edilişiniň anyk mysaly hökmünde meýletin saglyk ätiyaçlandyrmasyňy görkezmek bolar. Döwlet saglyk ätiyaçlandyrmasyňa laýyklykda, döwlet meýletin saglyk ätiyaçlandyryşy boýunça şertnamalary baglaşan raýatlara we döwlet meýletin saglygy goraýyş ätiyaçlandyryş hakyny töleýänlere, olaryň eklenjindäki maşgala agzalaryna döwlet tarapyndan şu aşakdaky ýeňillikler berilýär:

- Gatnawly şertlerde bejergi alnanda lukman tarapyndan ýazylan dermannamalar esasynda derman serişdelerini ýurdumyzyň ähli döwlet dermanhana edaralaryndan 90% ýeňillikli satyn almak;
- Döwlet býujetindäki we hojalyk hasaplaşygyndaky bejeriş-öňüni alyş edaralarynda amala aşyrylýan tölegli saglygy goraýyş hyzmatlarynyň ähli görnüşlerini öz bahasyndan 50% arzanladylan görnüşde almak;
- Bir hepde möhletde hassahana ýerleşmek (gyssagly däl halatlarda);
- Hyzmat edýän bejeriş edarasynyň çäklerinde maşgala lukmany bilen üpjün edilmek;

Esasy Kanunyň 36-njy maddasy şeýle beýan edilýär: „Her bir adamyň amatly daşky gurşawa hukugy bardyr.

Döwlet ýaşaýyş şertlerini goramak we gowulandyrmak, şeýle hem daşky gurşawy goramak we dikeltmek maksady bilen tebigy baýlyklaryň rejeli peýdalanylyşyna gözegçilik edýär”. Daşky gurşawy, tebigaty goramak hakynda Türkmenistanyň

Konstitusíýasyndan başga-da birnäçe kanunlar hereket edýär: Türkmenistanyň „Tokaý hakynda“ kodeksi, Türkmenistanyň Howa kodeksi, Türkmenistanyň „Suw hakynda“ kodeksi, Türkmenistanyň „Ýer hakynda“ kodeksi, “Tebigaty goramak hakynda” Türkmenistanyň kanuny, „Ekologik hukuk tertibiniň bozulmagy üçin jogapkärçiligi güýçlendirmek hakynda“ Türkmenistanyň kanuny, „Aýratyn goralýan döwlet tebigy territoriýalary hakynda“ Türkmenistanyň kanuny, „Ösümlük dünýäsini goramak we rejeli peýdalanmak hakynda“ Türkmenistanyň kanuny, „Ozon gatlagyny goramak hakynda“ Türkmenistanyň kanuny we beýlekiler.

Raýatlaryň durmuş üpjünçiligine bolan hukugy Konstitusíýanyň 37-nji maddasynda öz beýanyny tapýar: “Raýatlaryň ýaşy boýunça, näsaglan, maýyp bolan, işe ukyplylygyny, ekleýjisini ýitiren we işsiz bolan halatynda durmuş üpjünçiliginden peýdalanmaga hukugy bardyr.

Köp çagaly maşgalalara, ata-enesinden mahrum bolan çagalara, weteranlara we döwletiň ýa-da jemgyýetiň bähbitlerini goraýarka saglygyny ýitiren adamlara döwlet we jemgyýetçilik serişdelerinden goşmaça goldaw hem ýeňillikler berilýär”. Döwletimiz demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolmak bilen, adam hem-de onuň abadan durmuşy hakyndaky aladany baş wezipesi hökmünde kabul edýän sosial döwletdir, onuň alamatlaryny raýatlarymyzyň maddy üpjünçiligini, ýaşayyş derejesini yzygiderli ýokarlandyrmaklyga we adamlaryň eşretli ýaşamagy üçin ähli şertleriň döredilmegine gönükdirilen milli kanunçylygymyz özünde jemleýändir.

Bu maddadaky *raýatlaryň ýaşy boýunça* durmuş üpjünçiliginden peýdalanmaga hukugy diýlende, raýatlaryň

ýaşy boýunça iş ukyplylygyny ýitiren, ýagny kanunda bellenen ýaşy boýunça pensiýa almaga, 62 ýaşa ýeten erkek adamlaryň we 57 ýaşa ýeten aýal maşgalalaryň döwlet durmuş kömek puluny almaga bolan hukuklaryna düşünilýär⁹. Raýatlaryň *näsaglan* ýagdaýynda durmuş üpjünçiliginden peýdalanmaga bolan hukugy diýlende, adamyň bedeniniň (organizminiň) kadaly işlemeginiň bozulmagynyň netijesinde kesele ýolugan we saglygy goraýyş edaralaryndan zähmete ykypsyzlyk haty berlen adamlara berilýän döwlet durmuş kömek puluna düşünilýär.

Esasy kanunyň 38-nji maddasy bellenişiňe görä, “her bir raýatyň bilim almaga hukugy bardyr.

Umumy orta bilim hökmanydyr, her bir adam ony döwlet mekdeplerinde tölegsiz almaga haklydyr.

Döwlet her bir adam üçin öz ukybyna görä hünär biliminiň elýeterli bolmagyny üpjün edýär.

Döwlet we döwlete dahylsyz guramalaryň, raýatlaryň Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenen esasyda we tertipde tölegli bilim beriş işini amala aşyrmaga hukugy bardyr.

Döwlet hemme okuw jaýlary üçin bilimiň hökmany bolan standartlaryny belleýär”. Türkmenistanyň Bilim ulgamyndaky gatnaşyklary, 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen, “Bilim hakynda” Türkmenistanyň kanuny bilen kadalaşdyrylýar. Salgylanylýan Kanunyň 1-nji maddasyna laýyklykda Bilim adamyň, jemgyýetiň, döwletiň terbiýe we okatmak babatda isleglerini kanagatlandyrmagy makdat edinýän

⁹Durmuş ühjünçiligi hakynda Türkmenistanyň kodeksiniň 103-nji maddasy;

maksatlaýyn we ulgamlayyn iş hökmünde kesgitlenýär. Bilimi kämilleşdirmek jemgyýetiň ruhy, durmuş, ykdysady we medeni ösüşiniň binýady Türkmenistany ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolup durýar¹⁰. Türkmenistanda bilim ynsanperwerlige, demokratiýa, milli aň-düşünjelilige hem-de adamlaryň we halklaryň biri-birine hormat goýmagyna esaslanýar. Öz ukyplaryny we zehinini doly ulanyp bilmeginde her bir adamyň hukuklarynyň deňligi; bilimiň ynsanperwer häsiýeti, umumadamzat gymmatlyklarynyň, adamyň janynyň we saglygynyň, şahsyýetiň erkin ösmeginiň ileri tutulmagy; bilimiň Türkmenistanyň halkynyň milli taryhy, medeniýeti we döwlet bilimi bilen sazlaşykly arabaglanyşygy; raýatlyk we watansöýüjilik, zähmetsöýerlik, adam hukuklaryna we azatlyklaryna sarpa goýmak, daş-töwerekdäki tebigata, maşgala, Watana söýgi duýgularyny terbiýelemek; döwlet tarapyndan berilýän bilim hyzmatlarynyň ähli görnüşiniň Türkmenistanyň her bir raýaty üçin elýeterli bolmagy; her bir raýat üçin umumy orta bilimiň hökmanylygy we döwlet bilim edaralarynda onuň mugtlugy; bilimiň üznüksizligi we onuň basgançaklarynyň yzygiderliligi; okatmagyň we bilim edaralarynyň kysymlary, görnüşleri we eýeçilik görnüşleri boýunça köpdürlüligi; bilim ulgamynyň ylym we önümçilik bilen utgaşmagyhem-de onuň beýleki ýurtlaryň bilim ulgamy bilen özara baglanyşygy; döwletiň bilim ulgamynyň dünýewi häsiýetliligi we onuň dini guramalardan aýrylygy

¹⁰ Türkmenistanyň Bilim hakynda kanunynyň 1-nji maddasy.

Türkmenistanda bilim babatdaky döwlet syýasatynyň esasy ýörelgeleri bolup durýar¹¹.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 39-njy maddasynda: “Türkmenistanyň raýatlarynyň öz çeper, ylmy we tehniki döredijiligini erkin alyp barmaga hukugy bardyr. Raýatlaryň ylmy, tehniki döredijilikde, çeperçilik, edebiýat hem medeniýet işinde awtorlyk hukuklary we bähbitleri kanun esasynda goralýar.

Döwlet ylmyň, medeniýetiň, sungatyň we halk döredijiliginiň, sportuň we syýahatçylygyň ösmegine ýardam edýär” diýlip nygtalýar. Bu maddanyň 1-nji böleginde berkidilýän hukuk kadasynda agzalýan adalgalaryň üstünde durlup geçilende, *döredijilik* – bu adamyň öz aňynyň-paýhasynyň, zähmetiniň we ukybynyň kömegi bilen täze bir zady döretmegidir. Mysal üçin, surat çekmek, ymarat gurmak, heýkel ýasamak, keşde gaýamak we ş.m.

Adamyň ýaşayşa, saglyga, bilime, abadanlaşdyrylan ýaşayyş jaýyna, zähmete, zähmetine laýyk iş hakyna, dynç alyşa, saýlamaga, saýlanmaga we ş.m. bolan hukuklary bilen bir hatarda ylym, çeper döredijilik, sungat bilen meşgullanmaga, pikirini beýan etmäge, öz medeni, dini we syýasy garaýyşlaryna erkin uýmaga hem-de olary wagyz etmäge bolan hukuklar ýaly emläkleýin däl hukuklary-da Türkmenistanda kanun esasynda goralýarlar we kepillendirilýärler.

Baş Kanunymyz bolan Konstitusiamyzda adamlaryň we raýatlaryň hukuklary we azatlyklary bilen bir hatarda borçlary hem berkidilendir. Olara Konstitusiany,

¹¹ Türkmenistanyň Bilim hakynda kanunynyň 2-nji maddasy;

kanunlary ýerine ýetirmäge, milli adatlary hormatlamaga bolan borçlar (40-njy madda), Türkmenistany goramaga we erkek adamlar üçin harby borçlulyk baradaky borçlar (41-nji madda) we kanuny döwlet salgytlary we beýleki tölegleri tölemek baradaky borçlar (42-nji madda) degişlidir.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 40-njy maddasynda: “Adamyň we raýatyň öz hukuklaryny hem azatlyklaryny amala aşyrmagy, onuň jemgyýetiň we döwletiň önündäki borçlaryny ýerine ýetirmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Türkmenistanyň çäginde ýaşayan ýa-da wagtlaýyn bolýan her bir adam Türkmenistanyň Konstitusiasyny, kanunlaryny berjaý etmäge we milli döp-dessurlaryny hormatlamaga borçludyr” diýlip nygtalýar.

Esasy Kanunyň 41-nji maddasynda bolsa, “Türkmenistany goramak her bir raýatyň mukaddes borjudyr. Türkmenistanyň raýaty bolan her bir erkek adam üçin ählumumy harby borçlulyk bellenendir” diýlip bellenilýär. Konstitusianyň 42-nji madasyna laýyklykda, “Her bir adam kanunda bellenen tertipde hem möçberlerde döwlet salgytlaryny we gaýry tölegleri tölemäge borçludyr”.

Halkara bileleşiginiň doly hukukly agzasy bolup, Türkmenistan özüniň garaşsyzlygynyň dürli ýyllarynda BMG-niň adam hukuklary babatynda esasy düzýän Konwensiýalara goşuldy, olar gatnaşygy – döwletleri bu möhüm ugurda milli standartlary halkara ülnüler bilen deňeşdirip ölçemäge borçlandyrýar. Görkezilen bölüm halkara-hukuk kadalarynyň implementasiýasy bilen baglanyşykly belli bir täzelikleri hem öz içine alýar.

Türkmenistan 1994-nji ýylda BMG-niň jynsy kemsitmäniň ähli görnüşlerini ýok etmek hakyndaky Konwensiýany, 1996-njy yyjda bolsa aýallar babatda kemsitmäniň ähli görnüşlerini ýok etmek hakyndaky Konwensiýany tassyklady. Agzalan halkara namalaryny laýyklykda Konstitusiýada ol ýa-da beýleki görkezilen ýagdaýlara garamazdan raýatlaryň hukuklarynyň deňligi hakyndaky ozalky maddanyň mazmunyna täze alamatlar goşuldy. Binýatlyk hukuk resminamasynyň täze redaksiýasynyň 19-njy maddasyna laýyklykda “Türkmenistan adamyň we raýatyň hukuklarynyň hem azatlyklarynyň deňligini, şeýle hem haýsy millete degişlidigine, teniniň reňkine, jynsyna, gelip çykyşyna, emläk hem wezipe ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, diline, dine garaýşyna, syýasy ygtykadyňa, haýsy partiýa degişlidigine ýa-da hiç partiýa degişli däldigine garamazdan adamyň we raýatyň kanun önündäki deňligini kepillendirýär.”¹²

§2. Adam hukuklary hakyndaky esasy halkara konwensiýalar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly, “Adam, onuň hukuklary we azatlyklary biziň jemgyýetimiziň baş gymmatlygydyr”.

Adam hukuklary – bu adamzat gymmatlyklary bilen gurşalyp alnan her bir adama jemgyýetde erkin ýaşamaklygy, ruhy taýdan galkynmak hem-de özüniň başarnyklaryny yüze çykarmaklyk üçin zerur bolan hukuklarynyň we azatlyklarynyň jemidir. Adam hukuklarynyň kepillendirmesi arkaly adamlara jemgyýetde

¹² “Demokratiýa we hukuk” žurnaly. Aşgabat. 2008 ý., 35-nji sah.

özünü açyp görkezmäge, erkin ýasaýşy üpjün etmäge şert döredýär.

Halkara hukugynda adam hukuklary möhüm ähmiýete eýe bolmak bilen bu ugurda aýratyn halkara hukuk namalary kabul edilýändir. Şu hukuk namalara laýyklykda her bir adamyň öz hukuklaryny we azatlyklaryny doly açyp görkezmekligine şert döredilýär. Şunlukda, adam hukuklarynyň halkara goragy - adamyň hukuklaryny we azatlyklaryny kesgitleýän we berkidýän hukuk namalarynyň jemidir. Bu hukuk goragy döwletiň durmuşa ornaşdyrmaly borçlary bolup çykyş edýär. Adam hukuklarynyň halkara hukugy tarapyndan kadalaşdyrylmagynyň baş merkezi bolup Birleşen Milletler Guramasy çykyş edýär. Birleşen Milletler Guramasy ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlanmagyna hem-de ykdysady hem-de durmuş ösüşiniň şertleriniň ýüze çykmagyna ýardam berýär, adam hukuklaryny we esasy azatlyklaryny hormatlamaga we berjaý etmäge goldaw berýär. Birleşen Milletler Guramasynyň Tertipnamasynda adamyň esasy hukuklaryna, ynsan şahsyýetiniň mertebesine hem-de gymmatlygyna hem-de erkekleriň we aýallaryň deňhukuklylygyna öz ynamyny tassyklanlygyny we azatlygyň has köp bolmagynda jemgyýetçilik ösüşinde ilerlemä we durmuş şertleriniň gowulanmagyna ýardam etmäge karar edýändir.

Adam hukuklary – bu her bir adamyň jemgyýetde we döwletde erkin bolmak, syýasy dolandyryşa gatnaşmak, özüniň zähmet we beýleki başarnyklaryny açyp görkezmek, döwlet tarapyndan goldaw berilmegini talap etmek hem-de döwletiň kanuny goragyna eýe bolmak babatda göz önünde tutulan hukuklarynyň we azatlyklarynyň jemidir. Şu hukuklar we azatlyklar her bir adama onuň dürli

tapawutlyklaryna seretmezden deň derejede kepillendirilýär we goralýar.

Ynsanperwerligiň, adalatlygyň, adam azatlygynyň we hukugynyň pikirleri syýasy-hukuk meseleleriniň öňde baryjysy bolup, olar asyrlar boýy Günbataryň we Gündogaryň beýik akyldarlary tarapyndan ösdürilipdir. Aristotel, Al-Faraby, Abylkasym Ferdöwsi, Magtymguly, Tomos Mann, Kompanella, Gugo Groskiý, J.Milton, T.Gobbs, Jon Lokk, T.Jefferson, B.Franklin, T.Peýn, J.Medison, S.Monteskýe, Ž.J.Russo, Benedikt Spinoza, B.Gumbolt, Mahatma Gandi, Martin Lýuter King we başgalar dürli-dürli çeşmeler esasynda, sahsyýetiň azatlygy, hökümetiň öz raýatlarynyň doly üpjünçilikde ýaşamaklygyna jogapkärçiligine we onuň adalatlylygy hakyndaky, dogabitdi we elden alynmaýan tebigy hukuklar barasyndaky pikirleri ykrar etdiler. Bu pikirler, azatlyga we adam hukuklarynyň tassyklanmagyna bolan adamzadyň hereket ýoluna, gönükdiriji, ugrukdyryjy gazyklar bolup gelen taryhy hukuk aktlarynda, anyk beýanyňy tapdylar.

Adamyň we raýatyň hukuklary we azatlyklary baradaky mesele irki konstitusionalizmiň namalarynda – Beýik Britaniýanyň konstitusion monarhiýasynyň esaslaryny goýan 1689-njy ýyldaky hukuklar hakyndaky Britan Billinde, K.Marksyň „Adam hukugynyň ilkinji deklarasiýasy“ diýip atlandyran ABŞ-nyň döredilmegini jar eden 1776-njy ýyldaky Garaşsyzlyk Jarnamasy we 1787-nji ýyldaky ABŞ-nyň Konstitusiýasynyň işlenip düzülmeginde we kabul edilmeginde esas bolup hyzmat eden we onuň 1789-njy ýyldaky Hukuklar hakyndaky Billinde, Beýik Fransuz rewolýusiýasynyň syýasy manifestinde - 1789-njy

ýyldaky adamyň we raýatyň hukuklary baradaky meşhur Jarnamada we beýlekilerde görnükli ýer eýeledi.

Mysal üçin: ABŞ-nyň Garaşsyzlyk Jarnamasynda hemme adamlaryň deňligi we ýaşayşa, azatlyga bolan hukuk we bagta bolan ymtylma ýaly aýrylmaz, kesgitli hukuklara eýedikleri barada, şol hukuklary üpjün etmek üçin dolandyrýanlaryň razylygyndan öz adalatly häkimiýetini girizýän hökümetiň döredilenligi barada aýdylyp geçilýär.

Adamyň we raýatyň Fransuz Jarnamasy „sowatsyzlyk, adam hukuklarynyň unudylmagy we oňa äsgermezçilik edilmegi jemgyýetçilik betbagtçylyklarynyň we hökümetiň kemçiliginiň ýeke-täk sebäbi bolup durýar“ diýip belläp geçip, „adam hukuklarynyň tebigy, aýrylmaz we mizemez hukuklaryny berkitdi, şular ýaly Jarnamanyň jemgyýetçilik birleşikleriniň ähli agzalarynyň hemişe üns merkezinde bolmalydygyny, olara elmydama hukuklary we borçlary ýatladyp durmagyny...“ berkitdi. Onda «Adamlar hukuk meselesinde azat we erkin bolup dogulýarlar we şol durşuna galýarlar, şunlukda hem her bir syýasy birleşigiň maksady tebigy we aýrylmaz adam hukuklarynyň üpjün edilmegi bolup, ilki bilen hem azatlyk, eýeçilik, şahsyýetiň howpsuzlygy kimin özgä berilmeýän we elden alynmaýan, keramatly hukuklary» yglan edýär.

Ýokarda görkezilen namalar, şahsyýetiň tebigy, dogabitdi alamatlary bolup durýan hukuklar we azatlyklar döwletiň ony ykrar etmegine ýa etmezligine bagly bolmazdan we soňkyny onuň işine baglaşdyrýan, ilki bilen adamyň we raýatyň ýaşayşyna gatyşmazlygy ýaly adamyň öz tebigatyndan adam hukuklarynyň we azatlyklarynyň tebigy tebigaty we düýp esasy baradaky konsepsiýadan gelip çykýar. Ýöne bu meselede ýene bir beýleki, ýagny adam

hukuklary diňe döwlet tarapyndan berkidilen hukuklaryň adam hukuklary hasap edilýänligi, ol hukuklaryň adamçylyk şahsyýetiniň tebigatyndan däl-de, döwlet häkimýetiniň, kanunyň tebigatyndan gelip çykýan hukuklar we döwleti, onuň edaralaryny şahsyýetiň üstünden belleýänligi baradaky pozitiwistik pozisiýa orun eýeleýär. Adam hukuklary we azatlyklary baradaky häzirkizaman demokratik doktrinasyny tebigy-hukuk konsepsiýasyny dikeldýär we şol bir wagtda ony hukuklary we azatlyklary adamyň öz tebigaty, şeýle hem şahsyýetiň ýaşayan jemgyýetiniň häsiýeti we tebigaty bilen baglaşdyryp ösdürýär we baýlaşdyrýar.¹³

Aýrylmaz adam hukuklarynda bildirýän, tebigy hukuklarynyň jemgyýetiň ähli syýasy-hukuk durmuşynda täsiriniň nä derejede ähmiýetli bolandygy eýýäm, birinji syýasy-ýuridiki resminamalaryň mazmunynda görünýär. Bu ugurdan ilkinji geçiji, Angliýa boldy. Tebigy adam hukuklary ilkinji gezek, gelejekde koronanyň çäklendirilmegi hem-de raýatlygyndakylaryň hukuklaryny we erkinliginiň doly üpjün edilmegi barasyndaky Aktda, ýuridiki ykrar edildi (Act of Settlement. 1701-nji ýyl). Şu resminama laýyklykda, Angliýanyň kanunlary «onuň halkynyň dogabitdi hukuklary bolup durýar we korollygynyň tagtyny eýelejek ähli korollar we korollaryň aýallary, korollygy, kabul edilen kanunlara laýyklykda dolandyryp, ähli gulluk edýänler şol kanunlara laýyklykda hyzmat etmäge borçludyr».

1776-njy ýylyň 4-nji iýulynda kabul edilen, adam we halkyň hukuklary hem-de azatlyklary pikirini ösdüren

¹³ Р.В.Енгибарян, Э.В.Тадевосян. “Конституционное право”. Москва, 2000 г. стр. 138-140

meşhur taryhy resminama ABŞ-nyň Garaşsyzlyk Jarnamasy, T.Jeffersonyň «ähli adamlar Biribar tarapyndan ýaradylyp, olara belli bir hukuklar berlen, olaryň arasynda ýaşaýşa ymtylmak hukuklary bardyr» diýen klassyk düşünjesini özünde jemleýär. ABŞ-nyň Konstitusiýasy we J.Medisonyň we T. Jefferson tarapyndan düzülen we 1791-nji ýylyň dekabry aýynyň 15-de güýje giren Konstitusiýa degişli düzedişleriň tapgyry iň esasy adam azatlyklaryny we hukuklaryny berkiden - «adam mertebesi we şahsy azatlygy hakyndaky» beýik amerikan hartiýasy bolan hukuklar baradaky Billi emele getirdi.

Beýik hukuk resminamasy bolan 1789-njy ýylyň „Fransiýa Respublikasynyň “Adamyň we raýatyň hukuklarynyň Jarnamasy azatlyk, deňlik, doganlyk, halk garaşsyzlygy, jemgyýetçilik şertnama, kanunyň abraýy, adam erkinligi, ýaş aň-bilim zamanasynyň ynsanperwer pikirlerini öz içine aldy. Jarnamada adam hukuklary häzirki wagta çenli mazmunynyň anyklygy we aýdyňlygy boýunça deňi-taýy bolmadyk görnüşde galýan, düşüňjelerde beýan edilýär.

Bu halkara hukuk resminamalary esasy adam hukuklaryny we azatlyklaryny belläp geçýärler, ýagny söz azatlygy bileleşikleri guramak we dini azatlyklary, gynamalary gadagan etmek we döwleti dolandyrmaklyga gatnaşmaklyk hukugy berlendir. Bu adam hukuklaryna onuň birinji toplумы hem diýilýär. Olar döwlete we häkimiýete gönükdirilen gadagan etmeleri saklaýar, ýagny syýasy garşydaşlar öldürilip we syýasy gynamalara sezewar edilip bilinmez. Adamlar öz dini ynançlaryny saýlamakda öňi alnyp bilinmez, syýasy toparlary gadagan edilip bilinmez. Bu hukuklar dürli ýollar bilen bozulyp bilinmez.

Jemgyyetçilik durmuşynyň demokratizasiýa boýunça ilkinji eden ädimleriniň bahasyna ýetip bolmajak ähmiýeti, tebigy we aýrylmaz adam azatlyklarynyň we hukuklarynyň ykrar edilmegi bolup durýar. Ýöne tamamlanan müňýyllygyň wakalary, raýatyň we adamyň azatlyklaryny we hukuklaryny ösüşiň çür depesine çykarmak hakyndaky aýry-aýry ýurtlaryň tagallalary, bütinleý, adamzat bileleşiginiň durmuşda, alyp barýan işlerinde bu ýörelgeleriň dabaralanmagy üçin ýeterliksiz bolandygyny görkezdi. Adam azatlyklarynyň we hukuklarynyň ykrar edilmeginde bu ählumumylygyň bolmazlygy, dünýä ýüzünde parahatçylygyň we durnuklylygyň saklanmagyna, şeýle hem şahsyýetiň azatlygynyň we garaşsyzlygynyň yglan edilen ýurtlaryna erbet täsir edýärdi.

XX asyryň I ýarymynda millionlarça adamalaryň janyna kast eden, şäherlerdir obalaryň derbi-dagyn bolmagyna, halklaryň ezilmegine, genoside getiren iki sany jahan urşunyň sarsgyny we birentek bütin kontinentlere ýaýran ýokanç keseller, ekologik hadysalar döwürden talapgärlik bilen jogaba garaşýardy.

1945-nji ýylyň iýul aýynyň 26-da San-Fransiskoda, Birleşen Milletleriň konferensiýasynyň gutaryş maslahatynda, halkara guramany döretmek meselesi boýunça BMG-nyň Düzgünamasyna gol çekildi. Bu resminama demokratiýa we adam hukuklary ugrundaky dünýä hereketini açdy. Eýýäm, bu resminamanyň girişinde: "Biz birleşen milletleriň halklary, adamyň esasy hukuklaryna we şahsyýetiň mertebesine, gymmatyna bolan ynamy ýene-de bir gezek berkarar etmekde töwekgellik görkezmäge taýýar..." diýlip yglan edilýär.

Esasy adam hukuklarynyň we azatlyklarynyň ählumumy hormatyna we berjaý edilmegine täsir etmek boýunça halkara tagallalary, milletleriň hyzmatdaşlygy tarapyndan kabul edilen, halkara gatnaşyklaryň taryhynda ilkinji bolup durýan, adam hukuklary hakyndaky resminamasynyň işlenilip düzülmegine getirdi. 1948-nji ýylyň 10-njy dekabrynda BMG-nyň Assambleýasynyň üçünji sessiýasynda, 217 A (III) rezolýusiýasy tarapyndan Adam hukuklarynyň ählumumy Jarnamasy kabul edildi. Bu taryhy resminama birleşen halklaryň adyndan adam hukuklary ugurdaky ülnüleriň ulgamyny emele getirýän ählumumy ýörelgelerini yglan etdi. Olar – adamyň mertebesi we hukuklary baradaky kabul edilen düşüňjeleriň we köp asyrlaryň dowamyndaky toplanan tejribäniň sinteziniň netijesidir. Beýik Abu Nasyr: "Adamlar birleşigi tarapyndan, hakyky bagt getirýän işlerde biri-birine kömek edip, goldamaklygy maksat edinýän şäher – ýagşylyk ediji hoşniýetli şäher bolup, adamlaryň bagta ýetmekde biri-birine kömek edip, goldaýan jemgyýeti bolsa ýagşylyk ediji hoşniýetli jemgyýetdir" diýip ýazypdyr. J.Lokk: "Adamlar öz gelip çykyşy, tebigaty boýunça azat, deň hem-de garaşsyz bolýarlar" diýip ykrar edýär. Bu pikir ählumumy Jarnamada şeýle kesgitlenen, ýagny: "Ähli adamlar meretebe we hukuklar babatda azat we deň bolup dogulýarlar. Olara aň we wyždan berlen we olar bir-biri babatda doganlyk ruhunda hereket etmelidir".¹⁴

Ählumumy Jarnama, ähli adamlaryň deňligini, ýaşamaklyga, erkinlige, şahsyýetiň eldegirilmezligine abraýyna, ýaşayyş ýerini we adamyň eýeçiligine bolan

¹⁴ "Halkara Konwensiýalarynyň ýygynyndysy". Aşgabat, 2001 ý., 5-nji sah.

hukuklaryny, onuň kanun we adalatly kazyýet tarapyndan öz mertebesini goramaklyga bolan hukuklaryny yglan etdi. Ol erkin pikirlenmeklige, wyždana we dine bolan hukuklary, sosial goraga, zähmete, dynç alyşa we bilime bolan hukuklaryny yglan etdi.

1966-njy ýylyň dekabryň 16-da BMG-nyň Baş Assambleýasy ykdysady, sosial hukuklar hakyndaky halkara Ylalaşygyna, raýat we syýasy hukuklar baradaky, şeýle-de raýat we syýasy hukuklar baradaky halkara Ylalaşygyna fakultativ teswirnamany kabul etdi. Bu resminamalar ählumumy Jarnamanyň esasynda dünýä inip, ynsanperwer tendensiýalaryň ýerine ýetirilmeginiň kepillamasy boldular. Halkara Ylalaşyklary dürli ugurlarda adam hukuklaryny kabul edilen üňüler görnüşinde berkitdi we bu resminama kabul edilen resminamalaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmegiň usulyny döretti.

Ählumumy Jarnama başga bir uly halkara guramasy bolan Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk Guramasy (ÝHHG) tarapyndan kabul edilen ynsanperwer resminamalaryň hem özenini düzdi. Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk boýunça Helsinki maslahatynyň jemleýji akty (1975ý.), Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk boýunça Guramanyň (ÝHHG) adam özgerişleri boýunça Kopengagen Maslahatynyň resminamasynyň (1990 ý. iýul), Adam hukuklary boýunça bütindünýä konferensiýasynda kabul edilen Wena Jarnamasy hereketleriň programmasy (1993ý.iýul, Wena), adam hukuklaryny üpjün etmek we goramak işinde halkara hyzmatdaslygyň talaplaryny giňeltmäge we çuňlaşdyrmaga ýardam berýärler.

Adam hukuklarynyň şeýle giň öwüşgünini üpjün etmeklige her döwletiň ykdysady, taryhy, medeni, dini we başga

durmuşy ösüşini aýratynlyklarynyň täsir, etmegi öz-özünden düşnükli. Şeýle-de bolsa, ikinji müňýyllygyň soňundaky pikirleriň naýbaşysy - adam diýmäge ähli esaslar bolup, onuň hukuklaryny üpjün etmek we goramak boýunça halkara hyzmatdaşlyk, indi, hakykata öwrülip onuň ýagşy geljegi bardyr. Adamyň adaty hukuklaryndan başga, hukuklaryň, üçünji tapgyry - adamyň ösüş, parahatçylyga, köpçülikleýin heläkçilige eltýän ýaragdan azat bolmaklyga, bizi gurşap alan sagdyn daşky gurşawa bolan hukuklary hem goldaw tapýarlar. Şeýle-de bolsa, adam hukuklarynyň çygrynyň ösüşini, her bir şahsyýetiň, jemgyýetiň, döwletiň we halkara bileleşigiň önündäki borjynyň konsepsiýasy bilen jebis utgaşdyryp alyp barmaga wagt ýetdi. Bu iki başlangyç aýrylmazdyr, sebäbi, olaryň ýerine ýetirilmegi şahsyýetiň hukuklary we oňa bolan hormat bilen kepillendirilip bilner.

Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi

§1. Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi barada düşünje.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň täze redaksiýasynyň 16-njy maddasyna laýyklykda “Türkmenistan dolandyryş-çäk gurluşy boýunça welaýatlardan, welaýat hukukly şäherlerden, etraplardan, etrap hukukly şäherlerden, şäherçelerden, geňeşliklerden ybaratdyr.

Bir ýa-da birnäçe obanyň çägi geňeşligi emele getirýär.”

Esasy Kanunyň bu maddasynyň esasynda “Türkmenistanyň dolandyryş-çäk gurluşynyň meselelerini çözmegiň hem-de döwlet kärhanalaryna, guramalaryna, edaralaryna we beýleki obýektlere at dakmagyň, adyny üýtgetmegiň tertibi hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň rejelenen görnüşi 2009-njy ýylyň 18-nji aprelinde kabul edildi.

Welaýatlary, etraplary, şäherdäki etraplary, geňeşlikleri döretmek we ýatyrmak, ilatly ýerleri şäherleriň, şäherçeleriň, obalaryň derejesine degişli etmek, olaryň adyny üýtgetmek, dolandyryş-çäk gurluşynyň beýleki meselelerini çözmek Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň tekliplnamasy boýunça Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan amala aşyrylýar.

Dolandyryş-çäk birlikleriniň adynyň dakylmagy, adynyň hem-de çäginin üýtgedilmegi umumydöwlet bähbitleri, geografik, taryhy, milli, tebigy we beýleki ýerli şertler, şeýle hem ilatyň pikiri nazara alnyp amala aşyrylýar.

“Türkmenistanyň dolandyryş-çäk gurluşynyň meselelerini çözmegiň hem-de döwlet kärhanalaryna,

guramalaryna, edaralaryna we beýleki obýektlere at dakmagyň, adyny üýtgetmegiň tertibi hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 2-nji maddasyna görä “Türkmenistanyň ilatly ýerleri şäher we oba ilatly ýerlerine bölünýär. Şäher ilatly ýerlerine şäherler we şäherçeler, oba ilatly ýerlerine obalar degişlidir. Şäherler derejesi boýunça welaýat, etrap hukukly we etrapdaky şäherlere bölünýär.”

Ady agzalan kanunyň 4-nji maddasynda ilatly ýerleri şäherleriň, şäherçeleriň we obalaryň derejesine degişli etmekligiň esaslary belleniýär. Oňa laýyklykda:

1. welaýat hukukly şäheriň derejesine ilat sany 500 müň adamdan geçýän hem-de Türkmenistandaky ykdysady, syýasy we medeni merkezleriň biri bolan şäher degişli edilip bilner.

2. etrap hukukly şäheriň derejesine ilat sany 30 müň adamdan geçýän hem-de welaýatdaky ykdysady, medeni we edara ediş merkezleriň biri bolan şäher degişli edilip bilner.

Käbir ýagdaýlarda, etrap hukukly şäheriň derejesine senagat, durmuş-medeni we dolandyryş taýdan möhüm ähmiýetli, ykdysady hem durmuş ösüşiniň depgini we ilat sanynyň artyşy ýokary, ilat sany 30 müň adamdan az bolan etrapdaky şäher, şäherçe hem degişli edilip bilner.

3. etrapdaky şäheriň derejesine, ilat sany 8 müň adamdan geçýän, senagat kärhanalary, gurluşyk we gatnaw guramalary, jemagat hojalygy, ýerli ýaşaýyş jaý gaznasy, durmuş-medeni edaralarynyň ulgamy, söwda hem durmuş hyzmatlarynyň kärhanalary bolan şäherçe degişli edilip bilner.

Käbir ýagdaýlarda etrapdaky şäheriň derejesine ykdysady ösüşiniň depgini we ilat sanynyň artyşy ýokary,

ilat sany 8 müň adamdan az bolan şäherçe hem degişli edilip bilner.

4. şäherçe derejesine, ilat sany 2 müň adamdan geçýän, çägi belli derejede rejeleşdirilen we abadanlaşdyrylan, öz çäginde senagat kärhanalary, gurluşyk we gatnaw guramalary, demir ýol bekedi, gidrotehniki desgalary, şypahanalary we beýleki ýatymlaýyn sagaldyş edaralary bolan oba degişli edilip bilner.

Käbir ýagdaýlarda şäherçe derejesine durmuş-ykdysady ösüşiniň depgini we ilat sanynyň artyşy ýokary, ilat sany 2 müň adamdan az bolan oba hem degişli edilip bilner.

5. ilat sany 50 adamdan az bolmadyk, syýrgyn tutup, bir ýere çugdamlanan gurluşy bolan oturymly ilatly ýere oba derejesi berilýär.

6. ilatly ýerler şäher, şäherçe we oba derejelerine degişli edilende olaryň araçäkleri bellenilýär.

Welaýatlaryň, etraplaryň, şäherdäki etraplaryň, geňşlikleriň ady, olar döredilen wagty dakylýar; şäherleriň, şäherçeleriň we obalaryň ady olara şol derejeler berlen wagty dakylýar.

Kanunyň 8-nji maddasynda beýan edilişine görä:

1. Syýrgyn tutup, bir ýere çugdamlanan gurluşly we oturymly ilatynyň sany 50 adamdan az bolmadyk ilatly ýerler döwlet tarapyndan bellige we hasaba alynmaga degişlidir.

2. Dolandyryş-çäk düzümleriniň we ilatly ýerleriň döwlet tarapyndan hasaba, täze döredilenleriniň bellige alnyşy Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan ygtyýarly edilen edara tarapyndan amala aşyrylýar.

Dolandyryş-çäk düzümleriniň we ilatly ýerleriň hasabyny degişlilikde welaýat, Aşgabat şäher häkimlikleri ýöredýärler.

3. Wagtlaýyn ähmiýete eýe bolup, ilatynyň ýaşaýyşy hem wagtlaýyn häsiýetli bolan ýa-da hojalygyň haýsydyr bir pudagynyň ulgamyndaky (demir ýol gullugynyň jaýlary, tokaýçylaryň, suw çelgilerine esewan bolýanlaryň - bakençileriň öýleri, meýdan düşelgeleri, uly bolmadyk meteostansiýalar we ş. m.) gulluk maksatly obýektler bolan kiçeňräk ýaşaýyş jaý syýrgynlary, şonuň ýaly-da ýekebara hojalyklar ýa-da ilatynyň sany 50 adamdan az bolan ýaşaýyş jaý syýrgynlary özbaşdak ilatly ýer bolup bilmeýär we olar degişli Geňeş tarapyndan özleriniň dolandyryş ýa-da çäk taýdan gatnaşykda bolýan ilatly ýerleriniň düzüminde sanawa girizilýär we özbaşyna ilatly ýer hökmünde bellige we hasaba alynmaýar.

4. Ýaşaýjylary hemişelik göçüp giden ilatly ýerler hasapdan çykarylмага degişlidirler. Şonuň ýaly-da şäherleriň, şäherçeleriň, obalaryň çägene goşulan ýa-da başga ilatly ýerler bilen birikdirilen ilatly ýerler hem hasapdan çykarylýar.

§2. „Awaza milli“ syýahatçylyk zolagy.

Häzirki Türkmenistana hyýalynda nazar aýlap, ýene-de on ýyldan bütin dünýäniň täze türkmen ykdysady täsinligi barada gürrüň etjekdigini ynamly aýtsa bolar. Gysga döwrüň içinde taslamalar, batyrgaý pikirler durmuşa geçirilýär. Hazaryň kenarynda döredilýän dünýä derejesindäki “Awaza” Milli syýahatçylyk zolagy munuň aýdyň subutnamasydyr.

Türkmenistanyň ýakyn on ýyllyklarda ösdürmegiň strategik meýilnamalary bilen gönüden-göni baglanyşykly, ähmiýeti we möçberleri boýunça deňi-taýy bolmadyk bu taslama hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başyny başlan özgertmeleriniň buşlukçysy, ýurdumyzyň ägirt uly tebigy we ykdysady potensialyny, şol sanda özara bähbitli we netijeli halkara hyzmatdaşlygynyň hasabyna uly mümkinçilikleri durmuşa geçirmäge düýbünden täzeçe çemeleşmegiň özboluşly badalgasy bolup durýar.

Mälim boluşy ýaly hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow bu örän ähmiýetli başlangyç bilen ilkinji gezek üç döwletiň – Türkmenistanyň, Russiýanyň we Gazagystanyň baştutanlarynyň 2007-nji ýylyň maýynda Türkmenbaşy şäherinde geçirilen sammitinde çykyş edipdi. Türkmen Lideriniň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýan özgerişlikleriň aýrylmaz bölegi höküminde dünýäniň işewürleriniň we jemgyýetçilik – syýasy wekilleriniň giň seslenmesine eýe bolup, ol häzir iş ýüzünde durmuşa geçirilýär.

Türkmenistanyň Baştutanynyň ençeme gezek nygtaýşy ýaly, “Awaza” taslamasynyň esasy maksady döwlet syýasatynyň milli ykdysadyýetiň netijeliligini ýokarlandyrmak, diwersiwikasiýalaşdyrmak, türkmenistanlylaryň durmuşynyň ýokary derejesini we hilini üpjün etmek ýaly möhüm aspektlerini hemmetaraplaýyn durmuşa geçirmekden ybaratdyr. Şu jähtden, hazar sebiti – hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, “biziň deňiz genji-hazynamyz” dünýäniň işewürleriniň ünsüni özüne çekýär. Türkmen döwletiniň Baştutanynyň örän wajyp başlangyjyny durmuşa geçirmäge

gatnaşmaga isleg bildirýän dünýäniň iri kompaniýalarynyň sanynyň barha artýandygy inkär edip bolmajak hakykatdyr. Olar “Awazanyň” maýadarlarynyň hataryna girmäge isleg bildirýärler. Hazaryň kenarynda geçirilen taslamanyň tanyşdyrylyş we biznes-formlar munuň aýdyň subutnamasydyr. Olara daşary ýurtlaryň meşhur firmalarynyň onlarçasynyň wekilleri gatnaşdylar. Baý tebigy serişdeler, geografik taýdan amatly – gadymdan bäri Merkezi Aziýany, Ýewropany, Kawkazy baglanyşdyrýan ulag marşrutlarynyň çatrygynda ýerleşşi we şypahana – kurort dynç alyş ulgamyny ösdürmek üçin amatly bolan aýratyn howa şertleri bilen birlikde halkara biznesi nukdaýnazaryndan töwekgellik faktorynyň bolmazlygy möhüm orny eýeleýär. Şu jähtden türkmen Lideriniň halkara kadalarayna laýyk gelýän milli kanunçylyk tarapyndan berkidilen konstruktiv syýasatyna, jemgyýetiň we döwletiň durmuşynyň ähli ulgamlarynda amala aşyrylýan progressiw reformalara işewürler tarapyndan özleriniň ýurdumyza goýjak maýa goýumlarynyň hopsuzlygynyň berk kepili höküminde garalýar.

“Awaza” Hazarda dynç almaga isleg bildirýän daşary ýurtly syýahatçylar üçin ýönekeýleşdirilen wiza düzgünli aýratyn ykdysady giňişliklerdir. Deňziň kenarynda dürli durmuş-ykdysady desgalaryň, gaz we suw geçirijileriniň, elektrik geçirijileriniň we beýleki inženerlik kommunikasiýalarynyň gurluşygyna, servis hyzmatlary, aragatnaşyk we ulag ulgamlaryny ösdürmäge, şol sanda awtomobil ýollarynyň gurluşygyna, ýörite awiamarşrutlarynyň guralmagyna maýa goýýan maýadarlara salgyt babatda uly ýeňillikler, ýeri uzak möhletleýin kärendesine almak hukugy berilýär. Mundan

başga-da, Milli syhatçylyk zolaklary üçin niýetlenen Türkmenistana getirilýän enjamlar we harytlar gümrük ýygymlaryndan boşadylýar. “Daşary ýurt maýa goýumlary hakyndaky” kanun, beýleki kanunçylyk namalary daşary ýurtly hyzmatdaşlara saldamly artykmaçlyklary, şol sanda ätiýaçlandyrmk, maýa goýumlaryň yzyna gaýdyp gelmek mümkinçiligi babatda ýeňillikleri berýärler. Bir söz bilen aýdylanda, Awazada gurulýan desgalaryň ekologiýa howpsuzlygyny üpjün etmek döwlet tarapyndan öňe sürülýän ýeke-täk berk talapdyr.

Hazar ýakasyndaky deňiz şypahanasy – bu arassa suw, altynsow çägeli kenarlar, ýumşak klimat. Türkmenistanlylaryň höwes bilen dynç alýan ýeri bolmak bilen, ol bu gün özi üçin täze statusa – halkara syýahatçylyk merkezi statusyna eýe bolýar. “Awazany” ösdürmegiň konstitusiýasy öz gerimi, taslamalarynyň we binagärlik bezeginiň dürliligi – köp gatly belent jaýlardan amatly iki gatly kottežlere çenli, aýdyň beýan edilen Ýewropa moderninden nusgawy gündogara çenli dürli-dürlüligi bilen haýran galdyrýar. Şu tomusda bu ýerde täze binalaryň açylyşy bolar. Dünýä derejesindäki birnäçe şypahana birbada öz gapylaryny giňden açýar. Olaryň arasynda ýurdumyzyň ministrlikleriniň we edaralarynyň – Merkezi bankyň, hukuk goraýjy we harby edaralaryň, Nebit we gaz ministrliginiň buýurmalary boýunça “Polimeks”, “Sehil”, “Içkale” türk kompaniýalary we beýleki daşary ýurt firmalary tarapyndan gurlan 12 gatly kaşaň şypahanalar, dynç alyş öýleri, myhmanhanalar bar.

Daş-töweregini gurşap alan tebigat bilen sazlaşykly goşulan täze sagaldyş merkezleri dynş alýanlaryň amatlylygy üçin zerur bolan ähli zatlara – rahat otaglara we

giň hollara, milli tagamlaryň dürli görnüşleri bolan kafelere we restoranlara, häzirki zaman kinoteatrlaryna, akwaparklara we türgenleşik zallary bolan fitnes merkezlerine, saunalara, massaž salonlaryna, suw attraksionlary bolan açyk we ýapyk howuzlara, çagalara oýnamak üçin niýetlenen meýdançalara eýedir. Şypahanalaryň bejeriş bölümleri täze lukmançylyk enjamlary hem-de fizioterapewtiki enjamlary bilen üpjün ediler. Şeýlelikde, bu ýerde diňe bir dynç almak däl-de, eýsem saglygyňy hem gowulandyryp bolar, lukmançylygyň soňky gazananlaryna we ajaýyp tebigy şertlere – arassa howa, özüňi uzak wagtlap keýpiçag duýmagy kepillendirýän güneşli we deňiz wannalaryna esaslanan dikeldiş bejergisiniň döwrüni hem geçip bolar.

2008-nji ýylyň oktyabrynda döredilen “Awaza” Milli zyýahatçylyk zolagy baradaky komitet taslamanyň utgaşdyryjysy bolupdurýar, ajaýyp taslamanyň amala aşyrylmagyna ABŞ-nyň 1 milliard dollaryndan gowrak serişde goýberildi. Hazar sebitinde syýahatçylyk industriýasynyň doly hereket etmegi üçin kuwwatly ulag, energetiki, inžener-kommunikasiýa, hyzmatlaryň infrastrukturasy döredilýär. Mysal üçin, gämi gatnawly 7 kilometrlik derýa tutuş Awazanyň içinden geçer. Bu ajaýyp gidrotehniki desganyň tutuş uzboýuna, iki tarapy boýunça gözəl seýilgähleri we seýilbaglary, sport we durmuş-medeni maksatly desgalary bolan dynç alyş zolagy ýaýylyp gider. Bu ýerde sportuň suwdaky görnüşleri, şol sanda baýdarkalarda kanoelerde hem-de ýelkenli gaýyklarda küreklemek boýunça ýaryşlary geçirmek üçin ähli şertler dörediler.

Türkmenbaşy şäher – Merkezi Aziýanyň “deňiz derwezesi” hem bu gün düýpli özgerýär. Ýakyn ýyllarda ýurdumyzyň günbatar çäklerinde türkmen topragynyň başlanýan ýerini alamatlandyrmak bilen, şypahana merjeni öz binagärlik keşbini doly üýtgeder. Häzirki şäheriň ornunda sözüň doly manysynda täze, owadan we häzirki zaman megapolis peýda bolar. Onda ýokary amatlykly we söwda merkezleri, köp sanly çüwdürimler, seýilgähler we seýilbaglar jemlener. Bu ýerde gurulýan halkara derejesindäki aeroport Ýewropadan Günorta we Günorta – Gündogar Aziýa howa ýollarynda möhüm üstaşyr düşelgä öwrüler. Deňiz porty doly döwrebaplaşdyrylar, milli flotun üsti teplohodlar, ýahtalar, gezelenç etmek üçin gaýyklar bilen ýetiriler.

“Awaza” taslamasynda Hazar döwlet goraghanasyna uly orun berilýär. Ol Hazaryň türkmen kenaryndaky deňiz aýlaglaryny, adalary we suwly-batgaly ýerleri öz içine alýar. Olar Ramsar konwensiýansynyň aýratyn sanawyna girizilendir. Ýüz münlerçe guşlaryň – gyzylinjikleriň, guwlaryň, gazlaryň, gogurlaryň, gotanlaryň höwürtgelerýän we gyşlaýan täsin tebigy toplumynyň ajaýyplygy, gözelligi ýer ýüzüniňdürli künjeklerinde ekologiýa syýahatçylygynyň muşdaklaryny özüne çeker, “Awaza” bütin dünýä meşhurlygyny getirer.

Şeýlelikde, milletiň Lideri Gurbanguly Berdimuhamedowyň işläp taýýarlan ägirt uly meýilnamasynyň durmuşa geçirilmegi ykdysady hyzmatdaşlygyň täze simwolyna, Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň alyp barýan parahatçylyk söýüjilik, hoşniýetli goňsuçylyk we döredijilik syýasatynyň beýanyna öwrüler.

***Döwlet häkimiýet we dolandyryş
edarylarynyň ulgamy***

§1. Türkmenistanyň döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary barada düşünje.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň III bölümi „Türkmenistanda häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy“ diýlip atlandyrylyp, ol özünde baş baby jemleýär. Onuň I baby „Umumy düzgünler“, II baby „Türkmenistanyň Prezidenti“, III baby „Türkmenistanyň Mejlisi“, IV baby „Türkmenistanyň Ministrler Kabineti“, V baby „Ýerli häkimiýet edaralary“ diýlip berkidilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň I babynyň 48-nji maddasynda „Türkmenistanda ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Mejlisi, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti amala aşyrýar“ diýlip beýan edilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 49-njy maddasynda „Ýerli häkimiýeti welaýatlarda, welaýat hukukly şäherlerde, etraplarda, etrap hukukly şäherlerde ýerli wekilçilikli we ýerine ýetiriji edaralar amala aşyrýarlar, etrapdaky şäherlerde, şäherçelerde, geňeşliklerde bolsa ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary – Geňeşler“.

Türkmenistanyň Prezidenti

§1. Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk derejesi.

Halk demokratiýasyna daýanyp, adalat jemgyýetini gurmaklyga tarap barýan Türkmenistan döwletimizi dolandýrmak Esasy Kanunymyzyň 1-nji maddasyna laýyklykda prezident respubliksay görnüşinde amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 116-njy maddasynda Konstitusiýanyň Türkmenistanda döwleti dolandýrmagyň prezident republikasy görnüşinde amala aşyrylýandygy hakyndaky düzgünleriniň üýtgedilip bilinmeýänligi kesgitlenilýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 2-nji baby Türkmenistanyň Prezidentine bagyşlanýar (Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 50–58-nji maddalary).

Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Prezident bilen baglanyşykly hukuk meselelerini düzgünleşdirýän kanunlar hereket edýär. Olara 2006-njy ýylyň dekabry aýynyň 26-na kabul edilen „Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary hakynda“ Türkmenistanyň kanunyny, 2007-nji ýylyň iýun aýynyň 28-ne kabul edilen „Türkmenistanyň Prezidenti hakynda“ Türkmenistanyň kanunyny mysal getirmek bolar.

„Türkmenistanyň Prezidenti hakynda“ Türkmenistanyň kanuny 5 bapdan, 20 maddadan ybarat bolup, Türkmenistanyň Prezidentiniň işiniň hukuk, ykdysady, guramaçylyk we beýleki esaslaryny kesgitleýär, onuň işini üpjün etmek boýunça döwlet kepilliklerini belleýär, şeýle hem öz ygtyýarlyklaryny ýerine ýetirmegini bes eden Türkmenistanyň Prezidentine we onuň maşgala agzalaryna kepillikleri üpjün edýär. Kanunyň 1-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň Prezidenti döwletiň we ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanydyr, Türkmenistanyň iň ýokary wezipeli adamydyr, ol milli

Garaşsyzlygyň we Türkmenistanyň bitaraplyk hukuk ýagdaýynyň, ýurt bitewüliginiň, Konstitusiýanyň we halkara ylalaşyklarynyň berjaý edilmeginiň kepili hökmünde çykyş edýänligi kesgitlenendir. Mundan başga-da Türkmenistanyň Prezidenti ýurduň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysydyr.

Türkmenistanda ilkinji gezek Prezident saýlawlary 1990-njy ýylyň oktýabr aýynyň 27-sine geçirildi. Soňra täze kabul eden Konstitusiýamyzyň esasynda 1992-nji ýylyň iýun aýynyň 21-ne täzedan Prezident saýlawlary geçirildi. Bu saýlawlaryň ikisinde hem Türkmenistanyň Prezidentligine Saparmyrat Ataýewiç Nyýazow saýlanyldy.

2007-nji ýylyň fewral aýynyň 11-ne Türkmenistanda Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary geçirildi. Bu saýlawda türkmen halky hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowy biragyndan saýlady. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet başlangyçlarynyň maksady adam gymmatlyklaryny goramakdan ybaratdyr. Bu bolsa döwletimiziň, jemgyýetimiziň ösen derejä ýetmekliginiň özenidir. Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 51-nji maddasynda Türkmenistanyň Prezidenti bolmak üçin bildirilýän talaplar berkidilýär, ýagny Türkmenistanda doglan, ýaşy kyrkdan pes bolmadyk we ýetmişden uly bolmadyk, döwlet dilini bilýän, soňky on baş ýylyň dowamynda Türkmenistanda hemişelik ýaşayan hem-de döwlet edaralarynda, jemgyýetçilik birleşiklerinde, kärhanalarynda, edaralarynda, guramalarynda işläp gelýän Türkmenistanyň raýaty Türkmenistanyň Prezidentligine saýlanyp bilner.

Şeýle-de Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 52-nji maddasyna görä, „Türkmenistanyň Prezidenti gös-göni Türkmenistanyň halky tarapyndan baş ýyl möhlete saýlanylýar we kasam kabul eden pursadyndan öz wezipesine girişýär“.

§2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklary.

2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda bolup geçen nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynda Türkmenistanyň Halk Maslahaty edarasy hukuk taýdan hereket etmegini bes etdi. Şoňa laýyklykda onuň ygtyýarlyklary, esasan, Türkmenistanyň Prezidentine we Türkmenistanyň Mejlisine degişli edildi. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 53-nji maddasy Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklaryna bagyşlanýar. Umuman, Türkmenistanyň Prezidenti Konstitusijanyň we kanunlaryň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklaryny onuň döwleti dolandyrmakda alyp barýan işlerine laýyklykda birnäçe toparlara bölmek bolýar:

1. Ýurda onuň içinde we daşynda wekilçilik etmek çygryndaky ygtyýarlyklary.

Prezident daşary syýasatyň durmuşa geçirilmegine ýolbaşçylyk edýär, daşary gatnaşyklarda Türkmenistanyň adyndan wekilçilik edýär, Türkmenistanyň daşary ýurt döwletlerindäki, döwletara we halkara guramalarynyň ýanyndaky ilçilerini we beýleki diplomatik wekillerini belleýär hem yzyna çagyryýar, daşary ýurt döwletleriniň diplomatik wekilleriniň ynanç hem yzyna çagyrylyş hatlaryny kabul edýär (TK-nyň 53-nji maddasy).

2. Ýerine ýetiriji häkimiýeti amala aşyrmak çygryndaky ygtyýarlyklary. Öň hem belläp geçişimiz

ýaly, ilki bilen Türkmenistanyň Prezidenti ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanydyr. Türkmenistanyň raýatlaryny döwlet sylaglary bilen sylaglaýar we hormatly atlary dakýar, raýatlyk meselelerine garaýar. Ýokary wezipeli adamlary wezipesine belleýär. Raýatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmek üçin Türkmenistanda adatdan daşary ýagdaý düzgüni girizip bilýär. Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysydyr Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň ýokary serkerdelerini belleýär, Türkmenistanyň Döwlet howpsuzlyk geňeşini döredýär we oňa ýolbaşçylyk edýär, Türkmenistanda Saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topary döredýär, onuň düzümine üýtgetmeler girizýär, sala salşyklary geçirmegiň senesini belleýär we beýlekiler (TK-nyň 53-nji maddasy).

3. Kanun çykaryjy häkimiýet edarasy bilen baglylykda ýüze çykyan ygtyýarlyklary.

Türkmenistanyň Prezidenti kanun çykaryjy edara bolan Mejlise deňişlilikde möhüm ygtyýarlyklardan peýdalanýar. Prezident Konstitusiýa, kanunlara gol çekýär, kanun çykaryjylyk başlangyjyna eýe bolup durýar, döwlet býujetini hem onuň ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabat Mejlisiň garamagyna we tassyklamagyna berýär. Türkmenistanyň Prezidenti weto hukugyndan peýdalanýar, Mejlisi möhletinden ön ýatryp bilýär. Prezidentiň özi hem kadalaşdyryjy hukuk namalaryny kabul edip bilýär, ýagny permanlar, kararlar we buýruklar çykarýar, olaryň bolsa Türkmenistanyň бүтін çäginde hökmanlyk güýji bar (TK-nyň 53-nji, 61-nji, 65-nji maddalary).

4. Kazyýet häkimiýetiniň çygryndaky ygtyýarlyklary. Prezidentiň bu çygryndaky ygtyýarlyklary,

esasan hem, şu edaralaryň düzümini düzmek bilen baglanyşykly bolup durýar, ýagny kazylar Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan belleniýär we wezipesinden boşadylýar. Döwletimizde rehim etme hem-de günä geçme çärelerini amala aşyrýar (TK-nyň 53-nji, 102-nji maddalary).

Türkmenistanyň Prezidenti Türkmenistanyň Mejlisiniň deputaty bolup bilmez.

2007-nji ýylyň iýun aýynyň 28-ne kabul edilen „Türkmenistanyň Prezidenti hakynda“ Türkmenistanyň kanunynyň II babynyň 8-nji maddasynda “Türkmenistanyň Prezidenti Türkmenistanyň ähli ýerinde hökmany güýje eýe bolan permanlary, kararlary we buýruklary çykarýar.

2. Türkmenistanyň Prezidentiniň permanlary - munuň özi Türkmenistanyň Konstitusiasynyň we kanunlarynyň esasynda we olary ýerine ýetirmek üçin Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan çykarylan kadalaşdyryjy hukuk namalarydyr.

3. Türkmenistanyň Prezidentiniň kararlary we buýruklary-Türkmenistanyň Konstitusiasynyň, Türkmenistanyň kanunlarynyň we Türkmenistanyň Prezidentiniň permanlarynyň esasynda we olary ýerine ýetirmek üçin Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan çykarylýan kadalaşdyryjy hukuk namalarydyr. ”

Türkmenistanyň Mejlisi

§1. Türkmenistanyň Mejlisi kanun çykaryjy häkimiýeti amala aşyran in ýokary wekilçilikli edaradyr.

Türkmenistanda häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy dürli ýollar bilen, ýagny saýlamak ýada bellemek esasynda düzülýär. Biziň demokratik döwletimizde döwlet baştutany, Mejlis (Parlament) ahlumumy we deň saýlawlar esasynda saýlanylýar.

Täze Galkynyş zamanasynda döwlet häkimiýetiniň ýokary edaralarynyň kämilleşdirilmegi, olaryň hukuk statusynyň has takyk kesgitlenmegi döwlet dolandyryş ulgamynyň hem-de kanunlary kabul etmegiň mehanizminiň kämilleşdirilmegine ýardam edýär. Diýmek, döwrebap kabul edilen kanunlar ýurdumyzda il-ýurt bähbitli işleriň ilerlemegine we Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan alnyp barylýan progressiw reformalaryň durmuşa ornaşmaklygyna aýratyn goşandyny goşar. Täze eýýamyň önünde durýan wezipelerini amala aşyrmak maksady bilen hem Türkmenistanyň Konstitusiýasyna birnäçe üýtgetmeler, goşmaçalar girizildi. 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda geçirilen Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynyň gün tertibinde garalan esasy meseleleriň biri hem Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň rejelenen görnüşini kabul edip, tassyk etmekden ybarat boldy. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze rejelenen görnüşine laýyklykda Türkmenistanyň Halk Maslahaty edarasy özüniň işini bes etdi, ýagny ýatyryldy. Ýöne bu edaranyň hereket eden döwründäki ähmiýetini Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle belleýär:

„Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda döredilen Halk Maslahaty ýurdumzyň ruhy we ykdysady taýdan gaýtadan dikeldilmeginde, milli döwletliligiň kemala gelmeginde öz borjuny doly ýerine ýetirdi...” Häzirki wagtda Halk Maslahatynyň ygtyýarlyklary Türkmenistanyň Prezidentine we Mejlise berildi.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 3-nji baby „Türkmenistanyň Mejlisi“ diýlip atlandyrylýar. Ol 13 maddany özünde jemleýär (TK-nyň 59–71-nji maddalary). Türkmenistanyň Konstitusiýasynda Mejlis (Parlament) Türkmenistanyň kanun çykaryjy häkimiýetini amala aşyran in ýokary wekilçilikli edarasydyr diýlip belenilýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 60-njy maddasyna görä, Mejlis 125 deputatdan ybaratdyr. Deputatlar halkyň doly ygtyýarly wekilleridir. Deputatlar öz ygtyýarlyklaryny Konstitusiýanyň we kanunlaryň çäklerinde amala aşyrmak bilen öz saýlawçylarynyň erkini aňladýarlar. Deputata Mejlisde kanun çykarmak başlangyjyna bolan hukuk berilýär. Deputat öz ygtyýarlyklaryndan diňe Mejlis tarapyndan mahrum edilip bilner. 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 9-yna „Türkmenistanyň Mejlisi hakynda“, 2008-nji ýylyň 10-njy oktyabrynda „Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakynda“ Türkmenistanyň kanunynyň täze redaksiýasy kabul edildi. Mejlis möhletinden öň şu aşakdaky ýagdaýlarda ýatyrylyp bilner:

- 1) Ähliahk sala salşygynyň çözgüdi esasynda;
- 2) Mejlisiň belenen sandaky deputatlarynyň üçden iki böleginden az bolmadyk sesleriniň köplügi bilen kabul eden karary esasynda (öz-özünü ýatyrmagy);

3) Alty aýyň dowamynda Mejlisiň ýolbaşçy düzümi düzülmedik mahalynda, Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan.

Mejlisiň deputaty şol bir wagtyň özünde Ministrler Kabinetiniň agzasy, häkim, arçyn, kazy, prokuror wezipelerini eýeläp bilmez (TK-nyň 69-njy maddasy). Mejlisiň işi maslahat görnüşinde geçirilýän ýygnaqlar, şeýle hem Mejlisiň komitetleriniň we toparlarynyň maslahatlary görnüşinde amala aşyrylýar we ol meseleleri erkin ara alyp maslahatlaşmaga, olary bileleşip çözmäge, onuň döredýän düzümleriniň we saýlaýan wezipeli adamlarynyň Mejlisiň önünde jogapkärçiligine, hasabatlylygyna, aýanlygyna, jemgyýetçilik pikiriniň hemişe hasaba alynmagyna esaslanýar. Kanunlaryň taslamalaryny, degişli meseleleri işläp taýýarlamak we olara önünden seretmek işlerini alyp barmak üçin Mejlis deputatlaryň hataryndan komitetleri we toparlary düzýär.

1994-nji ýylyň dekabry aýynyň 14-ne ilkinji gezek Parlament saýlawlary geçirildi. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary Mejlisiň deputatlarynyň ygtyýarlylyk möhletiniň tamamlanmagyna azyndan iki aý galanda, Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan belleniýär. Mejlisiň deputatlarynyň ygtyýarlylyk möhleti baş ýyldyr. Saýlawlar gününe çenli 18 ýaş aýeten Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlamaga hukugy bardyr. Mejlisiň (Parlamentiň) deputatlarynyň saýlawlary Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Türkmenistanyň raýatlarynyň gizlin ses bermegi arkaly ählumumy, deň hem göni saýlaw hukugy esasynda we her saýlaw okrugynda azyndan iki-üç sany dalaşgäriň bäsleşmegi bilen amala aşyrylýar. Her saýlaw okrugyndan bir deputat saýlanýar. Saýlawçylaryň

hemmesiniň deň esaslarda, Mejlisiň deputatlaryna gös-göni ses bermek arkaly, saýlawçylaryň erkine täsir etmezden saýlaw gatnaşmaklaryna deň hem göni, gizlin ses bermek diýlip düşünilýär. Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakynda Türkmenistanyň kanunynyň 29-njy maddasynda bellenişine görä, Mejlisiň deputatlygyna dalaşgärler saýlawlara 45 gün galanda görkezilip başlanýar we 30 gün galanda tamamlanýar. Saýlawlar gününe çenli 25 ýaşy dolan we soňky 10 ýylyň dowamynda Türkmenistanda hemişelik ýaşayan Türkmenistanyň raýaty Mejlisiň deputatlygyna dalaşgär edilip görkezilip bilner. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlarynyň geçirilmegini degişli saýlaw toparlary üpjün edýärler, saýlaw toparlary bolsa syýasy partiýalaryň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özünü dolandyryş, jemgyýetçilik edaralarynyň hem-de raýatlaryň beýleki toparlarynyň, harby bölümler boýunça harby gullukçylaryň wekillerinden ybarat döredilýär.

Häzirki wagtda döwlet we halk häkimiýetiniň guramalary özgerdilip guralýar, daşary syýasat babatda çemeleşmeler çuňlaşýar. Bilim we saglygy goraýyş, ilaty durmuş taýdan goldamak ulgamlary kämilleşdirilýär. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň rejelenen görnüşinden ugur alyp, Türkmenistanyň Mejlisine 125 deputat saýlamak üçin 2008-nji ýylyň 14-nji dekabrynda Mejlisiň deputatlaryna geçirilen saýlawlar hem ýurdumyzda amala aşyrylýan progressiw özgertmeleri durmuşa ornaşdyrmakda kämil milli kanunçylyk binýadymyzyň berkemegine netijeli itergi berer. Bu saýlawlary guramaçylykly geçirmek babatynda Türkmenistanda saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topar degişli işleri alyp bardy.

Onda Mejlisiň deputatlaryny saýlamak üçin saýlawçylarynyň sany takmynan deň bolan ýerli saýlaw okruglarynyň 125-si döredildi. Her saýlaw okrugyndan Mejlisiň bir deputaty saýlanyldy. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary wagtynda ses bermegi geçirmek we sesleri sanamak üçin saýlaw okrugy ýerli saýlaw uçastoklaryna bölünýär. Bäsleşik ýörelgesi esasynda her saýlaw okrugyndan birnäçe dalaşgärler deputatlyk ýeri üçin bäsleşdiler. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary örän möhüm syýasy ähmiýetli waka bolup, adalat, ynsanperwer ýörelgelerine berk daýanyp, milli demokratiýamyzy dünýä aýan eder. Türkmenistanyň raýatynyň Mejlisiň deputatlaryny saýlamak we deputatlyga saýlanmak baradaky „Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakyndaky“ kanunda bellenen düzgünleri bozan adamlar jogapkärçilige çekilýärler.

§2. Mejlisiň ygtyýarlyklary.

Türkmenistanda ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy amala aşyrmak bilen Türkmenistanyň Mejlisi (Parlamenti) birnäçe ygtyýarlyklara eýedir. Mejlisiň çözmäge degişli ygtyýarlyklary Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 63-nji maddasynda beýan edilýär. Mejlisiň esasy wezipesi kanunlary kabul etmekden ybarat bolup durýar. Jemgyýetiň dürli taraplaryna degişli bolan konstitusion esaslaryň has aýdyň kesgitlenilmegi, Türkmenistanyň kanun çykaryjylaryna döwrebap kanunlary işläp düzmäge giň mümkinçilikleri açýar. Täze eýýamyň talaplaryndan yza galýan kanunlary has kämilleşdirip, döwrebaplaşdyryp, has takygy, dünýä ülnülerine laýyk gelýän kanunlaryň eýýäm birnäçesi kabul edildi. Mysal

üçin, „Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda“ Türkmenistanyň kanuny (05.11.20008), „Oýlap tapyslar we senagat nusgalary hakynda“ Türkmenistanyň kanuny (23.10.2008), „Salgytlar hakynda“ Türkmenistanyň bitewi kanunyna we başga-da birnäçe kanunlara we bitewi kanunlara üýtgetmeler, goşmaçalar girizilýär. Yzygiderli kämilleşýän kanunçylygymyz bolsa ýurdumyzy hemmetaraplaýyn özgertmäge, täzelikleri durmuşa ornaşdyrmaga düýpli esas bolup hyzmat edýär. Şeýle-de Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we kanunlara üýtgetmeler we goşmaçalar girizýär, olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär hem-de olara resmi düşündirişler berýär. Mejlis beýleki döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň Konstitusiýa laýyklygyna ýa-da laýyk däldigine parlament gözegçiligini amala aşyrýar. Daşary ýurt döwletleriniň käbirleriniň konstitusion tejribesinde munuň üçin ýörite edara konstitusiýa sudlary hereket edýär we olaryň hukuk statusy özbaşdak kesgitlenilýär (M.ü. Germaniýanyň Federal konstitusiýa sudy, Russiýa Federasiýasynyň konstitusiýa sudy). Türkmenistanyň Mejlisi döwlet häkimiýetiniň beýleki şahalary ýerine ýetiriji, kazyýet häkimiýeti bilen hem aýratyn meseleler boýunça hyzmatdaşlyk edip işleýär. Mejlisiň başlygyny, Mejlisiň başlygynyň orunbasaryny saýlaýar hem-de wezipesinden boşadyp bilýär. Mejlisiň komitetlerini we toparlaryny döredýär, üýtgedip gurap hem-de ýatyryp bilýär. Olaryň düzümini tassyklaýar. Şeýle-de Ministrler Kabinetiniň iş maksatnamasyny makullamak baradaky meselä seredýär. Öň Halk Maslahatynyň ygtyýarlygyna

degişli bolan ýurdy syýasy, ykdysady, sosial taýdan ösdürmegiň esasy ugurlaryna we maksatnamalaryna garaýar, ählihalk sala salşyklaryny geçirmek hakyndaky meseleleri çözüär, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Mejlisiň deputatlarynyň, welaýat, etrap, şäher wekilçilikli edaralarynyň we Geňeşleriň agzalarynyň saýlawlaryny belleýär, halkara şertnamalaryny tassyklaýar we ýatyrýar, Türkmenistanyň Döwlet serhedini we dolandyryş-çäk bölünişigini üýtgetmek meselelerini çözüär, parahatçylyk we howpsuzlyk meselelerine garaýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi boýunça Ýokary kazyýetiň başlygyny, Baş prokurory, içeri işler ministrini, adalat ministrini wezipä bellemek we olary wezipeden boşatmak baradaky meselelere garaýar. Döwlet sylaglaryny döredýär hem-de Türkmenistanyň Prezidentini döwlet sylaglary bilen sylaglaýar, oňa harby atlary, tapawutlandyryş atlaryny dakýar. Konstitusiýada we kanunlarda Mejlisiň ygtyýaryna degişli edilen beýleki meselelere hem garap bilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 64-nji maddasyna laýyklykda Mejlis aýry-aýry meseleler boýunça Türkmenistanyň Prezidentine kanun çykarmak hukugyny berip biler, ýöne soňra şol kanunlary tassyklamak baradaky meselä Mejlis tarapyndan hökman garalmalydyr.

Mejlis aşakdaky meseleler boýunça kanun çykaryjylyk hukugyny hiç kime berip bilmez:

- 1) Konstitusiýany üýtgetmek;
- 2) jenaýat we dolandyryş kanunçylygy;
- 3) kazyýet önümçiligi.

Ondan başga-da Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 65-nji maddasynda „Kanun çykaryjylyk başlangyjyna bolan hukuk Türkmenistanyň Prezidentine, Mejlisiň

deputatlaryna, Ministrler Kabinetine, Ýokary kazyýete degişlidir“ diýlip kesgitlenilýär.

„Türkmenistanyň Mejlisi hakyndaky“ kanunyň VI baby “Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň Konstitusiýa laýyk gelýändigini ýa-da gelmeýändigini kesgitlemek” baradaky kadalara bagyşlanýar. Oňa laýyklykda "Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 63-nji maddasynyň esasynda Mejlis döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyk gelýändigini ýa-da gelmeýändigini kesgitleýär. Kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyk gelýändigini ýa-da gelmeýändigini hakyndaky meselelere garalanda Mejlis olaryň konstitusionlyk prezumpsiasyndan ugur alýar” (49-njy madda).

Mejlis namalaryň Konstitusiýa laýyklygynyň meselelerine olary girizmäge hukugy bolanlaryň teklibi esasynda seredýär.

Namanyň Konstitusiýa laýyklygyny kesgitlemek üçin Mejlise teklipl girizmek hukugyna Türkmenistanyň Prezidenti, Mejlisiň deputatlary, Ministrler Kabineti, Ýokary kazyýet haklydyr.

Ministrlikler we pudak edaralary, ýerli häkimiýet we öz-özünü dolandyryş edaralary, eýeçiligiň görnüşine garamazdan kärhanalar, edaralar we guramalar, raýatlar namanyň Konstitusiýa laýyklygyny kesgitlemek üçin teklipl girizmek hukugyna eýe bolan edaralara we wezipeli adamlara ýüz tutup bilýärler.

Mejlis girizilen teklibi delillendirip ret edip biler. (50-nji madda).

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti (Hökümeti)

§1. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň konstitusion hukuk häsiýeti.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 4-nji baby Türkmenistanyň Ministrler Kabinetine bagyşlanýar. Ol özünde baş maddany jemleýär (TK-nyň 72–76-njy maddalary). Esasy Kanunyň 72-nji maddasyna laýyklykda „Ministrler Kabineti Hökümet) ýerine ýetiriji we serenjam beriji edaradyr. Türkmenistanyň Prezidenti Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygydyr“ diýlip belenilýär. Şu düzgünlere esaslanyp, 1992-nji ýylyň iýun aýynyň 26-syna bu edara Halk Maslahatynyň birinji mejlisinde döredildi. Ministrler Kabineti işini Türkmenistanyň Konstitusiasyna we 1995-nji ýylyň noýabr aýynyň 24-ne kabul edilen „Türkmenistanyň Ministrler Kabineti hakyndaky“ ýörite kanuna esaslanyp alyp barýar. Ministrler Kabinetiniň mejlisleri Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan ýa-da onuň tabşyrmagy boýunça Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlarynyň biri tarapyndan geçirilýär. Ministrler Kabineti Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan ol öz wezipesine girişen gününden beýläk bir aýyň dowamynda düzülýär, indiki Prezident saýlananda bolsa onuň öňünde öz ygtyýarlaryny üstünden aýyrýar. Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlary hem-de ministrler Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipesine belenilýärler hem-de wezipesinden boşadylýarlar. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti Türkmenistanyň Mejlisi, ýerli häkimiýet edaralary hem-de jemgyýetçilik birleşmeleri bilen berk arabaglanyşyk saklaýar. Mysal üçin:

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti Türkmenistanyň kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň we Türkmenistanyň Mejlisiniň namalarynyň ýerine ýetirilmegini guraýar. Ministrler Kabineti öz iş maksatnamasyny Türkmenistanyň Mejlisine garamak üçin berýär. Şeýle-de her ýyl döwlet býujetini we onuň ýerine ýetirilişi baradaky hasabatnyň taslamasyny işläp düzýär hem-de ony tassyk etmek üçin Türkmenistanyň Mejlisine berýär we başgalar.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň düzümi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan kesgitlenilýär. Esasy Kanunyň 73-nji maddasyna görä „Ministrler Kabinetiniň düzümine onuň başlygynyň orunbasarlary, ministrler girýärler“. Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan Ministrler Kabinetiniň düzümine ýerine ýetiriji häkimiýetiň merkezi edaralarynyň ýolbaşçylary bolup durýan beýleki adamlar hem goşulyp bilner. Ministrler Kabinetiniň düzümine girýän wezipeli adamlar hem Ministrler Kabinetiniň agzalary hasaplanylýar.

§2. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklary.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 75-nji maddasy Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklaryny kesgitleýär. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti kanunlaryň berjaý edilmegini, Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk namalarynyň ýerine ýetirilmegini guraýar. Raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmek hem goramak, eýeçiligi we jemgyýetçilik tertibi, milli howpsuzlygy goramak baradaky çäreleri durmuşa geçirýär. Döwletiň içeri we daşary syýasy işiniň esasy ugurlary baradaky

teklipleri, ýurdy ykdysady we durmuş taýdan ösdürmegiň maksatnamalaryny işläp taýýarlaýar hem-de olary Mejlisiň garamagyna hödürleýär. Pul we karz ulgamyny pugtalandyrmak boýunça çäreleri görýär. Ykdysady we durmuş taýdan ösüşiň döwlet tarapyndan dolandyrylmagyny amala aşyrýar. Döwlet kärhanalaryny, edaralaryny we guramalaryny dolandyrmagy guraýar. Tebigy baýlyklaryň netijeli peýdalanylmagyny hem goralmagyny üpjün edýär. Daşary ykdysady işi amala aşyrýar, daşary ýurt döwletleri bilen medeni aragatnaşyklaryň ösdürilmegini üpjün edýär. Hökümet edaralarynyň, döwlet kärhanalarynyň we guramalarynyň işine ýolbaşçylyk edýär, onuň ministrlikleriň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň hukuk namalaryny ýatymaga haky bardyr. Zerur bolan ýagdaýynda öz ýanynda komitetleri, baş dolandyryş edaralaryny we beýleki pudaklaýyn dolandyryş edaralaryny döredýär. Başga-da kanunlarda özüne degişli edilen beýleki borçlary ýerine ýetirýär. Ministrler Kabineti öz ygtyýarlyklarynyň çäginde ýerine ýetirilmegi hökmany bolan kararlary kabul edýär hem-de buýruklary çykarýar.

Türkmenistanda ýerli häkimiýet

§1. Türkmenistanda ýerine ýetiriji ýerli edaralar barada düşünje.

2009-njy ýylyň 27-nji oktýabrynda Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny alanyňa 18 ýyl boldy. Ösüşiniň 18 ýylynyň dowamynda Türkmenistan dünýäniň iň çalt ösýän ýurtlarynyň birine öwrüldi. Dünýä bazarlarynda bäsleşige ukyply önümler öndürilýän ykdysadyýetimiziniň ygtybarly binýady tutuldy, ýurdumyzyň şäherleridir obalary özgerdilýär, milletiň ruhy galkynyşy üçin ähli şertler döredilýär.

Häzirki wagtda döwlet we halk häkimiýetiniň guramalary özgerdilip guralýar, daşary syýasat babatda çemeleşmeler çuňlaşýar. Bilim we saglygy goraýyş, ilaty durmuş taýdan goldamak ulgamlary kämilleşdirilýär. Hut Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatyndaky ýetilen sepgitleriň düýp manysy şulardan ybaratdyr. Ýurdumyzyň Garaşsyzlygyny alan ilkinji günlerinden bäri halkymyzyň ýaşayyş derejesiniň ýokary göterilýändigini islendik welaýatyň, etrabyň, şäheriň, obanyň, şäherçäniň mysalynda görmek bolýar. Hormatly Prezidentimiziň uzakdaky oba ýerlerini hem ösdürmek baradaky başlangyçlary hem döwlet syýasatynyň sosial taýdan gönükdirilendiginiň aýdyň subutnamasydyr. Ahal welaýatynyň Ruhabat etrabyňyň, Hazar deňziniň ýakasynda ýerleşen Esenguly etrabyňyň, Daşoguz welaýatynda Ruhubelent etrabyňyň, şeýle hem Lebap welaýatynyň tarp ýerlerinde döredilen täze Döwletli etrabyňyň, Mary welaýatynyň Altyn sähra etrabyňyň çäklerinde alnyp barylýan gurluşyklar–bularyň

ählisi sosial-ykdysady reformalary amala aşyrmagyň ýolundaky anyk ädimlerdir.

„Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin milli maksatnamasynyň“ işlenilip taýýarlanylmagy we durmuşa geçirilmegi obalarymyzyň we şäherlerimizniň ilatynyň durmuş şertleriniň dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmegine gönükdirilendir. Hormatly Prezidentimiziň öz çykyşlarynda belleýşi ýaly: „Bu şäherçeleriň gurulmagynyň özi Türkmenistany ösdürmegiň birtäde iki konsepsiýasyna esaslanýar, ýagny olaryň birinjisi, ýerlerde ýaşaýan ilatyň sosial-durmuş şertlerini düýpgöter gowulandyrmakdan, ikinjisi bolsa, ýurdumyzda azyk bolçulygyny döretmekden ybaratdyr“. Hormatly Prezidentimiziň gatnaşmagynda Balkan welaýatynyň Esenguly şäherçesinde, Daşoguz welaýatynyň Ruhubelent şäherçesinde durmuş-ykdysady desgalaryň açylyş dabaralary milli maksatnamanyň durmuşa geçirilmeginiň aýdyň mysalydyr.

Türkmenistan döwletimizde ýerli häkimiýet edaralarynyň hukuk esaslary düýpgöter täzeçe işlenilip düzüldi. Öz döwletimiziň gurluşyna milli, taryhy aýratynlyklaryna laýyklykda guraldy. Türkmenistanda ýerli häkimiýet edaralarynyň işlerini has-da kämilleşdirmek döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hasaplanýar. Ýerli edaralaryň öz işlerini jogapkärçilikli, kanuna laýyk alyp barmaklary Türkmenistan döwletimiziň ösmeginde aýratyn täsiri bardyr.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň III bölüminiň 5-nji baby ýerli häkimiýet edaralaryna bagyşlanýar.

Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 77-nji maddasynda „Türkmenistanda ýerli häkimiýet öz ygtyýarlyklarynyň çäginde hereket edýän wekilçilikli we ýerine ýetiriji edaralardan ybaratdyr“ diýlip kesgitlenilýär. Bu ýerde ýerine ýetiriji edara diýlende welaýat, etrap, şäher häkimlikleri göz önünde tutulýar. Konstitusijasynyň 80-nji maddasynda „Ýerlerde ýerine ýetiriji häkimiýeti: welaýatlarda – welaýat häkimleri, şäherlerde – şäher häkimleri, etraplarda – etrap häkimleri amala aşyrýarlar“ diýip kesgitlenen. Bu bölekler Türkmenistanyň dolandyryş çägi boýunça döredilýär. Häzir Türkmenistanda baş welaýat, ýagny Ahal, Mary, Daşoguz, Lebap we Balkan welaýatlary bar. Welaýatlar öz gezeginde etraplara bölünýär. Ýerli dolandyryşy kämilleşdirmek maksady bilen, uly şäherler hem birnäçe etraplara bölünýär.

Ýerli häkimiýet edaralary özüniň hukuk esaslaryny Türkmenistanyň Konstitusiasy hem-de 2010-njy ýylyň maý aýynyň 18-nde kabul edilen „Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakyndaky“ kanun, Prezidentiň kabul edýän hukuk namalary, 2009-njy ýylyň aprel aýynyň 18-ne „Türkmenistanyň dolandyryş-çäk gurluşynyň meselelerini çözmegiň hem-de döwlet kärhanalaryna, guramalaryna, edaralaryna we beýleki obýektlere at dakmagyň, adyny üýtgetmegiň tertibi hakynda” Türkmenistanyň kanuny we beýleki namalar boýunça alyp barýarlar.

Häkimler Türkmenistanyň Prezidentiniň ýerlerdäki wekilleridir, olar Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä belleniýär we wezipeden boşadylýar hem-de oňa hasabat berýärler (TK-nyň 81-nji maddasy).

„Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakyndaky“ Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda häkimiň öz

wezipesini eýeleýän wagtynda başga işlerde işlemek bilen baglanyşykly çäklendirmeler göz önünde tutulýar, ýagny kanunyň 21-nji maddasynda

„Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we kanunlaryna laýyklykda, häkim şol bir wagtda Türkmenistanyň Mejlisiniň deputaty, welaýat, etrap, şäher halk maslahatlarynyň, Geňeşiň agzasy bolup bilmez.

Häkim döredijilik, mugallymçylyk we ylmy-barlag işlerinden özge hak tölenilýän haýsydyr bir başga wezipäni eýeläp bilmez“ diýlip kesgitlenilýär.

Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet döwlet dolandyryşynyň merkezi edaralary, ýerli häkimiýetiň wekilçilikli we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary, jemgyýetçilik birleşikleri we hojalygy dolandyrýan subýektler bilen özara gatnaşyklary ylalaşykly işlemek esasynda Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda ýola goýýar.

§2. Häkimiň ygtyýarlyklary.

„Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakyndaky“ Türkmenistanyň kanunynyň 7-nji maddasynda häkimleriň umumy ygtyýarlyklary kesgitlenilýär. Welaýatyň, etrabyň, şäheriň häkimi şu aşakdaky ygtyýarlyklardan peýdalanýarlar:

1. degişli çäkde durmuş-ykdysady we medeni ösüşiň milli maksatnamalaryndan gelip çykýan wezipeleriň durmuşa geçirilmegini üpjün edýär;

2. eýeçiligiň görnüşine we haýsy pudaga degişlidigine garamazdan, hojalygy dolandyrýan subýektleriň ilatyň harytlara we hyzmatlara bolan islegini kanagatlandyrmak, degişli çägi ykdysady we durmuş taýdan toplumlaýyn ösdürmek, ýerli zähmet resurslaryny rejeli peýdalanmak we

ilaty iş bilen üpjün etmek hem-de zähmeti goramak bilen baglanyşykly meseleler boýunça işini sazlaşdyrýar;

3. eýeçiligiň ähli görnüşindäki kärhanalar hem-de hojalygy dolandyryň beýleki subýektler bilen olaryň harytlaryny/önümlerini/ we hyzmatlaryny /işlerini/ ýerli bazarlara çekmek üçin hojalyk şertnamalaryny baglaşmaga ýardam edýär, degişli çäkde öndürilýän harytlaryň we edilýän hyzmatlaryň /işleriň/ hiline gözegçiligi amala aşyrýar.

4. degişli çäkde senagat, oba hojalyk desgalaryny, önümçilik hem-de durmuş infrastrukturanyň beýleki desgalaryny ýerleşdirmek, gurmak, durkuny täzelemek we ýöriteleşdirmek baradaky meselelere seretmäge ministrlikler, döwlet dolandyryşynyň beýleki merkezi edaralary bilen bilelikde gatnaşýar;

5. degişli çäkde ýerden, ýerasty baýlyklardan, suwdan, tokaýlardan we atmosfera howasyndan, ösümlik hem-de haýwanat dünýäsinden, beýleki tebigy baýlyklardan oýlanyşykly peýdalanmak, olary goramak boýunça çäreler görýär we bu ugurda Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilen tertipde gözegçiligi amala aşyrýar;

6. degişli çäkde ýerleşýän, welaýatyň, etrabyň, şäheriň garamagynda duran obýektleri dolandyrýar;

7. öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde garamagyndaky döwlet eýeçiligindäki obýektleri hususlaşdyrmak, oba hojalyk kärhanalaryny üýtgedip guramak baradaky maksatnamalaryň ýerine ýetirilmegini guraýar, orta we kiçi telekeçiligiň ösmegine ýardam edýär;

8. welaýatyň, etrabyň, şäheriň çäginde döwlet eýeçiliginde bolan obýektleri başga eýeçilige bermegi, özgertmegi we aýrybaşgalamagy Türkmenistanyň

kanunçylygynda bellenen tertipde amala aşyrylýar;

9. degişli çäkde ilaty durmuş taýdan goramak, weteranlaryň, maýyplaryň, köp çagaly, pes üpjünçilikli maşgalalaryň ýaşayş we durmuş şertlerini, mekdebe çenli ýaşly çagalar we umumy bilim berýän edaralaryň, internatlaryň, garrylar öýleriniň, sagaldyş we şypahana-dynç alyş edaralarynyň maddy taýdan üpjünçiligini gowulandyrmak boýunça çäreleriň durmuşa geçirilmegini üpjün edýär;

10. ministrlikler we döwlet dolandyryşynyň beýleki merkezi edaralary bilen bilelikde bilim, saglygy goraýş, medeni we sport, sosial üpjünçilik edaralaryny dolandyrmagy amala aşyrýar we olaryň maddy-tehniki binýadyny gowulandyrmak boýunça çäreleri görýär; saglygy berkitmek hem-de keselleriň önüni almak, ýaşayşyň şertlerini gowulandyrmak we daşky gurşawy sagdynlaşdyrmak, ilatyň dynç alşyny guramak we syýahatçylygy ösdürmek baradaky maksatnamalaryň durmuşa geçirilmegine ýolbaşçylyk edýär; taryhy, medeni we tebigy ýadygärlikleri goramagy we olardan peýdalanmagy üpjün edýär;

11. degişli çäkde sanitariýa-epidemiologik, karantin we gigiyeniki çäreleriň geçirilmegini guraýar hem-de olara gözegçilik edýär; ekologik ýagdaý barada ilaty habarly edýär; tebigy betbagtçylyk, epidemiýa, epizootiýa we heläkçilik (awariýa) bolan ýagdaýynda olaryň ýetiren zyýanlaryny ýok etmek hem-de ilatyň howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça zerur çäreleri görýär; kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň töwerekdäki gurşawa howp salýan we tebigatdan peýdalanmak baradaky Türkmenistanyň kanunçylygynyň bozulmagyna getirýän

işini togtadýar;

12. ýaşaýş jaý gaznasyny ulanmagyň Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan bellenen tertibiniň berjaý edilmegini, jemagat we ýol hojalygynyň obýektleriniň, söwda, jemgyýetçilik iýmiti hem-de durmuş hyzmaty kärhanalarynyň, elektrik, gaz we beýleki ulgamlaryň hem-de desgalarynyň, aragatnaşyk we gatnaw serişdeleriniň durnukly işlemegini üpjün edýär, ilatyň tebigy gaz, suw we elektrik energiýasy bilen üpjün bolmagy üçin çäreler görýär;

13. öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde harby çygyrdaky kanunçylygyň ýerine ýetirilmegini guraýar hem-de oňa gözegçilik edýär, degişli çäkde raýat goranyşyna ýolbaşçylyk edýär;

14. degişli çäkde raýatlaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramak, jemgyýetçilik tertibini we kanunylygy berkitmek boýunça döwlet edaralarynyň, eýeçiligiň ähli görnüşindäki kärhanalaryň, edaralaryň, guramalaryň bilelikdäki hereketini we ylalaşykly işini üpjün etmek üçin çäreler görýär;

15. hukuk tertibiniň bozulmalarynyň önüni almagyň ýagdaýy, şol bozulmalara getirýän sebäpleri we şertleri ýok etmek boýunça çäreler barada degişli ýolbaşçylaryň hasabatlaryny yzygiderli diňleýär. Hukuk goraýjy we beýleki edaralar bilelikde hukuk düzgünleriniň bozulmalarynyň önüni almagyň ýagdaýyny seljermek işini guraýar we degişli çäkde jenaýatçylygyň önüni almak barada çäreler görýär;

16. polisiýanyň ýerli wekilleriniň ýaşulular we beýleki jemgyýetçilik birleşikleri bilen hyzmatdaşlyk etmegine ýardam berýär;

17. dolandyryş-çäk gurluşynyň meseleleri boýunça Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan bellenen tertipde teklipler girizýär;

18. häkimligiň işini guraýar we oňa gözegçilik edýär, häkimligiň hünärmenlerini hem-de beýleki işgärlerini wezipä belleýär we wezipesinden boşadýar, olaryň hünär taýýarlygyny, gaýtadan taýýarlanylmagyny we hünäriň ýokarlandyrylmagyny guraýar;

19. häkim tarapyndan döredilýän toparlaryň işine gözegçiligi amala aşyrýar;

20. raýatlaryň ýüz tutmalaryna, tekliplerine, arzalaryna we şikaýatlaryna garaýar, degişli çäkdäki kärhanalarda, edaralarda we guramalarda bi işi guraýar;

21. Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenen ygtyýarlyklarynyň çäginde beýleki meseleleri

§3. Häkim tarapyndan kabul edilýän namalar.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň V babynyň 82-nji maddasynda “Häkimler öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde garamagyndaky ýerlerde ýerine ýetirilmegi hökmany bolan kararlary kabul edýärler.” „Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakyndaky“ Türkmenistanyň kanunynyň IV baby häkim tarapyndan kabul edilýän namalar doýlip atlandyrylýar. Onuň 7-nji maddasynda häkim öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde Türkmenistanyň Konstitusiasynyň we kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň we Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalaryna laýyklykda we olary ýerine ýetirmek üçin kararlary görnüşinde kadalaşdyryjy hukuk namalaryny kabul edýär. Häkimiň Türkmenistanyň Konstitusiasyna we kanunlaryna, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalaryna ters gelýän namalarynyň hukuk taýdan güýji ýokdur.

Häkimiň belli bir şahsa degişli we guramaçylyk-

serenjam beriji häsiýetindäki kararlary, şeýle hem gündelik meseleler boýunça onuň kabul edýän buýruklary kadalaşdyryjy hukuk namalary däldir.

Häkimiň kadalaşdyryjy häsiýetli, şeýle hem raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna degip geçýän namalary Türkmenistanyň Ministrler Kabineti bilen ylalaşylyp kabul edilýär. Ol namalar Türkmenistanyň Adalat ministrliginde bellige alnyp, ilatyň dykgatyna ýetirilen mahalyndan güýje girýär.

Häkimiň namalary raýatlaryň Türkmenistanyň Konstitusiasy we kanunlary, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalary we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary tarapyndan kesgitlenen hukuklaryny we azatlyklaryny çäklendirip, şeýle hem raýatlar üçin Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulmadyk borçlary belläp bilmez.

Häkimiň namalary olara gol çekilen pursadyndan ýa-da namada görkezilen möhletinden güýje girýär. Muňa kadalaşdyryjy häsiýetli, şeýle hem raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna degişli namalar girmeyär.

Häkimleriň Türkmenistanyň Konstitusiasyna we kanunlaryna, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalaryna we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna ters gelýän namalary Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda togtadylýar ýa-da ýatyrylýar.

Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet döwlet dolandyryşynyň merkezi edaralary, ýerli häkimiýetiň wekilçilikli we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary, jemgyýetçilik birleşikleri we hojalygy dolandyrýan subýektler bilen özara gatnaşyklaryny hereket edýän kanunçylyga laýyklykda ýola goýýar.

Türkmenistanda ýerli halk maslahatlaryň konstitusion derejesi

§1. Türkmenistanda ýerli halk maslahatlaryň döredilişi.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 78-nji maddasynda görä „Türkmenistanyň kanunçylygynda kesgitlenen tertipde welaýatda, welaýat hukukly şäherde, etrapda, etrap hukukly şäherde agzalary degişli dolandyryş-çäk birlikleriniň raýatlary tarapyndan dört ýyl möhlete saýlanýan wekilçilikli edaralar – halk maslahatlary döredilýär“. Halk maslahatlary öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda çäkleriň ykdysady, sosial we medeni taýdan ösüşiniň meselelerini çözmäge gatnaşýarlar. Türkmenistanda welaýat halk maslahaty, etrap, şäher halk maslahaty, olaryň agzalarynyň saýlawlary hakynda Türkmenistanyň kanunlary hereket edýär.

“Welaýat halk maslahaty hakyndaky” Türkmenistanyň kanuny Türkmenistanyň Konstitusiasyna laýyklykda welaýat halk maslahatlarynyň, olaryň düzümleriniň, wezipeli adamlarynyň we agzalarynyň işiniň hukuk esaslaryny we ygtyýarlyklaryny kesgitleýär. “Welaýat halk maslahaty hakynda” Türkmenistanyň kanuny 2008-nji ýylyň 23-nji oktýabrynda üýtgetmeler we goşmaçalar bilen, “Welaýat halk maslahatynyň agzalarynyň saýlawlary hakynda” Türkmenistanyň kanuny 2008-nji ýylyň 23-nji oktýabrynda üýtgetmeler we goşmaçalar bilen kabul edildi.

Halk maslahatlary öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda çäkleriň ykdysady, sosial we medeni taýdan ösüşiniň

meselelerini çözmäge gatnaşýarlar. Welaýat halk maslahatlarynyň düzümleri 40 agzadan ybaratdyr. Welaýat halk maslahatlarynyň düzümine il içinde uly abraýdan we hormatdan peýdalanýan, halk maslahatlarynyň agzalygyna mynasyp diýlip saýlanylýan adamlar saýlanylýar. Welaýat halk maslahatlarynyň işi meseleleri erkin ara alyp maslahatlaşmaga we olary bileleşip çözmäge, aýanlyga, jemgyýetçilik pikiriniň hemişe nazara alynmagyna, onuň düzümleriniň we wezipeli adamlarynyň halk maslahatynyň önünde jogapkärçiligine, hasabatlylygyna esaslanýar. Welaýat halk maslahatlary özüniň alyp barýan işleri hakynda ilaty yzygiderli habarly edip durýar.

Welaýat halk maslahatynyň işi mejlisler görnüşinde amala aşyrylýar. Welaýat halk maslahatynyň mejlisi zerur bolşuna görä, ýöne ýylda azyndan iki gezek halk maslahatynyň ýolbaşçysy tarapyndan çagyrylýar. Şeýle hem welaýat halk maslahatynyň ýolbaşçysy onuň agzalarynyň bellenen sanynyň ýarysyndan köpüsiniň talap etmegi bilen nobatdan daşary mejlisini çagyrmaga borçludyr. Eger welaýat halk maslahatynyň ýolbaşçysy haýsydyr bir sebäbe görä öz borçlaryny ýerine ýetirip bilmeýän bolsa, onda wagtlaýyn ýolbaşçy saýlamak meselesi boýunça welaýat halk maslahatynyň mejlisini çagyrmaga onuň kätibiniň haky bardyr. Welaýat halk maslahatynyň mejlisleri hakyndaky habar, onuň kabul eden kararlary ilatyň dykgatyna ýetirilýär. Welaýat halk maslahatynyň mejlisine onuň agzalarynyň bellenen sanynyň azyndan üçden iki bölegi gatnaşýan bolsa, onda ol doly ygtyýarlydyr. Welaýat, halk maslahatynyň ýolbaşçylary degişli halk maslahatynyň mejlisinde halk maslahatynyň agzalaryndan açyk ses bermek arkaly

sesleriň ýönekeý köplügi bilen saýlanylýarlar. Olar halk maslahatynyň ýolbaşçylary hökmünde degişlilikde welaýat, halk maslahatyna hasabat berijilerdir.

Welaýat halk maslahatynda diwan döredilýär. Diwan halk maslahatynyň işini guraýar, gündelik we gaýra goýulmasyz meselelere seredýär we çözüär.

Welaýat halk maslahatynyň diwanynyň mysaly düzümi Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan kesgitlenilýär.

Welaýat halk maslahaty özüne berlen ygtyýarlyklaryň çäginde kararlary kabul edýär. Welaýat halk maslahatynyň kararlary maslahat beriji häsiýetdedir.

Halk maslahatynyň kararlary onuň agzalarynyň bellenen sanynyň ýönekeý köplüginin açyk ses bermegi arkaly kabul edilýär.

Welaýat halk maslahatlarynyň agzasy halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasynda halkyň doly ygtyýarly wekilidir we ol halk maslahatynda halkyň erk-islegini we bähbitlerini aňladýar. Welaýat halk maslahatlarynyň agzasynyň ygtyýarlyklary olary ykrar etmek hakynda degişli halk maslahaty tarapyndan karar kabul edilenden soň başlanýar. Ol öz ygtyýarlyklaryny önümçilik ýa-da gulluk işinden arasyny üzmän amala aşyrýar. Welaýat halk maslahatlarynyň agzasy halk maslahatynyň mejlislerinde bolmaga, onuň işine işeňňir gatnaşmaga borçludyr.

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda welaýatlaryň, welaýat hukukly şäherleriň çäginde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edaralary bolan welaýat, Aşgabat şäher halk maslahatlarynyň agzalary Türkmenistanyň raýatlary tarapyndan her saýlaw okrugy boýunça

dalaşgärleriň azyndan ikisinden ählumumy deň we göni saýlaw hukugynyň esasynda gizlin ses bermek bilen saýlanylýar.

Welaýat, şäher halk maslahatlarynyň agzalarynyň saýlawlary bir mandatly saýlaw okruglary boýunça geçirilýär. Her saýlaw okrugyndan bir agza saýlanylýar.

Saýlaw döwründe halk maslahatynyň agzalygyna dalaşgärleri erkin we deňhukukly görkezmek, aýanlyk we açyklyk, wagyz erkinligi başlangyçlarynda, saýlaw möwsümi geçirilende ähli dalaşgärler üçin deň mümkinçiliklerde amala aşyrylýar.

Welaýat, şäher halk maslahatlarynyň agzalarynyň ygtyýarlylygynyň möhleti dört ýyldyr.

Welaýat, şäher halk maslahatlarynyň agzalarynyň saýlawlary ählumumy saýlawlardyr. Saýlawlaryň geçýän gününe çenli 18 ýaşyny dolduran Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlamaga hukugy bardyr.

Türkmenistanyň raýatlarynyň haýsy millete degişlidigine, gelip çykyşyna, emläk we wezipe ýagdaýyna, jynsyna, diline, bilimine, dine bolan garaýşyna, syýasy ygtykadyna, partiýa degişlidigine ýa-da degişli däldigine garamazdan, olaryň saýlaw hukugyny nähilidir birhili göni ýa-da gytaklaýyn çäklendirmek gadagan edilýär.

Saýlawlara kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen raýatlar, azatlykdan mahrum ediliş ýerlerinde jeza çekýän adamlar gatnaşmaýarlar. Beýleki halatlarda raýatlaryň saýlaw hukuklarynyň çäklendirilmegine ýol berilmeýär we kanunçylykda kesgitlenen jogapkärçilige getirýär.

Ähli saýlawçylar saýlawlara deň esaslarda gatnaşýarlar, her saýlawçynyň bir sesi bardyr.

Saýlawlar göni saýlawlardyr, halk maslahatynyň agzalary raýatlar tarapyndan gös-göni saýlanylýarlar.

Saýlawlarda ses bermek gizlidir, saýlawçylaryň öz erkini ýüze çykarmaklaryna gözegçilik etmäge ýol berilmeýär.

Welaýat halk maslahatlarynyň agzalarynyň saýlawlary Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan belenilýär we Türkmenistanyň çäklerinde bir senede geçirilýär. Saýlawlary bellemek hakyndaky karar welaýat, şäher halk maslahatlarynyň ygtyýarlylyk möhletiniň tamamlanmagyna azyndan üç aý galanda kabul edilýär.

Saýlawlaryň bolýan güni hakyndaky habar metbugatda çap edilýär.

Welaýat, şäher halk maslahatlarynyň agzalarynyň saýlawlaryny syýasy partiýalaryň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň we raýatlar toparlarynyň wekillerinden, harby bölümlerde harby gullukçylardan düzülýän deňişlilikdäki saýlaw toparlary üpjün edýärler.

Saýlaw toparlarynyň düzümine wekiller syýasy partiýalaryň welaýat, etrap we şäher edaralarynyň mejlislerinde (giňişleýin mejlisleri, geňeşleri), olaryň ilkinji guramalarynyň ýygnaclarynda, jemgyýetçilik birleşiklerinde, olaryň ilkinji guramalarynyň ýygnaclarynda, raýatlaryň ýygnaclarynda, şeýle hem harby bölümlerde harby gullukçylaryň ýygnaclarynda görkezilip bilner.

Ýygnağa saýlawçylaryň azyndan 30-sy gatnaşýan bolsa, onda ol doly ygtyýarly hasap edilýär. Ýygnaгы ýa-da maslahaty açmazdan ozal, olaryň guramaçylary tarapyndan ýygnağa, maslahata gatnaşyjylary bellige almagyň jemleri esasynda onuň doly ygtyýarlylygy anyklanylýar.

Saýlaw toparlarynyň düzümine döwlet edaralarynyň wekilleri hem görkezilip bilner. Welaýat halk maslahatlarynyň agzalarynyň saýlawlaryna taýýarlyk görmek we olary geçirmek bilen baglanyşykly çykdaýylar ýerli býujetiň hasabyna amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň raýatlarynyň welaýat, şäher halk maslahatynyň agzasyny saýlamak we oňa saýlanmak, saýlawlaryň ön ýanynda wagyz alyp barmak hukugyny erkin durmuşa geçirmegine zorluk, aldaw, haýbat atmak ýa-da başga ýol bilen päsgel berýän adamlar, şeýle hem saýlaw resminamalaryny galplaşdyran, sesleri bilgeşleýin nädogry sanan ýa-da şu Kanunyň başga hili bozulmalaryna ýol beren saýlaw toparlarynyň agzalary kanunda bellenen jogapkärçiligi çekýärler. Halk maslahatyna agzalyga dalaşgär görkezilen hakynda görnetin ýalan we ony abraýdan gaçyrýan galp maglumatlary her hili ýol bilen ýaýradan adamlar hem jogapkärçilige çekilýär.

Dalaşgäriň özi tarapyndan şu kanun bozulan mahalynda, saýlaw topary onuň bellige alnandygy hakyndaky karary ýatyryp biler.

Saýlawlara taýýarlyk görülyän döwürde ýa-da saýlawlardan soň 15 günün dowamynda saýlawlar hakyndaky kanunyň bozulandygy barada saýlaw toparlaryna ýa-da döwlet edaralaryna gelip gowşan arzalara bir hepdäniň içinde garalmalydyr, ýöne saýlaw gününe bir hepdeden az wagt galanda gelen arzalara saýlawlar gününden öňürti, saýlaw günü gelen arzalara bolsa haýal edilmän garalmalydyr.

Welaýat, şäher halk maslahatlarynyň agzalarynyň saýlawlaryny geçirmekligi şu aşakdaky saýlaw toparlary guraýarlar:

1) Türkmenistanda saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky

Merkezi topar;

2) welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň saýlaw toparlary;

3) etrap, şäher saýlaw toparlary;

4) uçastok saýlaw toparlary.

Uçastok saýlaw toparlarynyň ygtyýarlyklary halk maslahatynyň saýlanan agzalarynyň ygtyýarlyklary ykrar edilenden soň tamamlanýar.

Türkmenistanda saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topar bu Kanunyň ýerine ýetirilmegine gözegçilik edýär.

Welaýatyň, Aşgabat şäheriniň saýlaw topary hemişe hereket edýän topardyr, ol Türkmenistanda saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topar tarapyndan 9-13 adamdan ybarat edilip döredilýär. Käbir halatlarda toparnyň düzümi üýtgedilip bilner.

Saýlawçylaryň hemmesine mälim bolar ýaly, saýlaw toparynyň düzümi halka ýetirilýär.

Dowlet, jemgyýetçilik edaralary, wezipeli adamlar saýlaw toparlarynyň öz ygtyýarlyklaryny amala aşyrmagyna ýardam etmäge, bellenen tertipde olaryň işi üçin zerur bolan jaýlary, enjamlary, ulagy, habary we maglumatlary bermäge, saýlaw toparlarynyň öňde goýan meselelerine garamaga we oňa üç günden gijikdirmän jogap bermäge borçludylar.

Saýlaw toparlarynyň kararlaryna we hereketlerine welaýat halk maslahatynyň agzalygyna dalaşgärler we olaryň ynanylan adamlary, şeýle hem saýlaw tarapyndan ýokarda durýan saýlaw toparyna ýa-da kazyýete bellenen tertipde şikaýat edilip bilner.

Saýlawlar gününe çenli 25 ýaşyny dolduran we dalaşgär görkezilmeginden öň soňky 10 ýylyň dowamynda Türkmenistanda hemişelik ýaşayan Türkmenistanyň raýaty welaýat, Aşgabat şäher halk maslahatyna agzalyga dalaşgär edilip görkezilip bilner.

Etrap, etrap hukukly şäher halk maslahatlary ýerli häkimiýetiň wekilçilikli edaralary bolup, olar ýerlerdäki guramalarydyr. Olaryň ygtyýarlyklary, işiniň tertibi “ Etrap, şäher halk maslahaty hakyndaky ” Türkmenistanyň kanuny we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary arkaly kesgitlenilýär. Etrap, şäher halk maslahatlarynyň düzümleri 20 agzadan ybaratdyr.

Etrap, şäher halk maslahaty özüniň alyp barýan işleri hakynda ilaty yzygiderli habarly edip durýar. Etrap, şäher halk maslahaty öz işini jemgyýetçilik başlangyçlary esasynda guraýar. Etrap, şäher halk maslahatynyň işi mejlislergörnüşinde amala aşyrylýar. Etrap, şäher halk maslahaty zerur bolşuna görä, ýöne ýylda azyndan iki gezek ýerli halk maslahatynyň ýolbaşçysy tarapyndan çagyrylýar. Etrap, şäher halk maslahatynyň mejlisine onuň agzalarynyň bellenen sanynyň azyndan üçden iki bölegi gatnaşýan bolsa, onda ol doly ygtyýarlydyr.

Etrap, şäher halk maslahatynda diwan döredilýär. Diwan halk maslahatynyň işini guraýar, gündeki we goýulmasyz meselelere seredýär we çözüýär.

Etrap, şäher halk maslahatynyň mejlisinde teswirnama ýöredilýär. Ol mejlisiň teswirnamasyna halk maslahatynyň ýolbaşçysy we kätibi gol çekýär.

Etrap, şäher halk maslahaty şu we beýleki kanunlar, Türkmenistanyň Prezidentiniň namalary bilen özüne berlen ygtyýarlyklaryň çäginde kararlary kabul edýär.

Etrap, şäher halk maslahatynyň kararlary onuň agzalarynyň bellenen sanynyň ýönekeý köplüginin açyk ses bermegi arkaly kabul edilýär.

Etrap, şäher halk maslahatynyň agzasy halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasynda halkyň doly ygtyýarly wekilidir we ol halk maslahatynda halkyň erk-islegini we bähbitlerini aňladýar. Etrap, şäher halk maslahatynyň agzasynyň ygtyýarlyklary şu kanun bilen kesgitlenilýär.

Etrap, şäher halk maslahatynyň agzasynyň ygtyýarlyklary olary ykarar etmek hakynda degişli halk maslahaty tarapyndan karar kabul edilenden soň başlanýar. Ol öz ygtyýarlyklaryny önümçilik ýa-da gulluk işinden arasyny üzmän amala aşyrýar.

Etrap, şäher halk maslahatynyň agzasy halk maslahatynyň mejlislerinde bolmaga, onuň işine işeňňir gatnaşmaga borçludyr.

Etrap, şäher halk maslahatlarynyň agzalarynyň saýlawlary üçin etraplarda we şäherlerde çäginde saýlawçylarynyň sany takmynan deň bolan 20 sany saýlaw okruglary döredilýär.

Saýlaw okruglary saýlawlara çenli azyndan 55 gün galanda degişli etrabyň, şäheriň saýlaw topary tarapyndan döredilýär we saýlaw okruglarynyň araçäkleri hem-de merkezi görkezilen sanawy şol möhletde halka ýetirilýär. Etrap, şäher halk maslahatlarynyň agzalarynyň saýlawlary geçirilende ses bermegi geçirmek we sesleri sanamak üçin etraplaryň, şäherleriň çägi saýlaw uçastoklaryna bölünýär. Saýlaw uçastoklary saýlawlara çenli azyndan 45 gün galanda döredilýär. Harby bölümlerde, şeýle hem uzak we barmasy kyn ýerlerde hem saýlaw uçastoklary şol möhletde

döredilýär, aýratyn halatlarda bolsa, saýlawlara szyndan baş gün galanda döredilýär. Saýlaw uýastoklary 20 adamdan 3000 adama çenli saýlawçy sany bilen döredilýär, aýratyn halatlarda saýlawçysynyň sany 20-den az bolan saýlaw uýastoklarynyň döredilmegine hem ýol berilýär.

Etrap, şäher saýlaw topary uýastok saýlaw toparynyň we ses beriljek jaýlaryň ýerleşýän ýerini görkezmek bilen her bir saýlaw uýastogynyň araçağı hakynda habar bermek işini ýola goýýar.

§2. Ýerli halk maslahatlaryň ygtyýarlyklary.

“Welaýat halk maslahaty hakyndaky” Türkmenistanyň kanunynyň 13-nji maddasyna laýyklykda welaýat halk maslahatynyň ygtyýarlyklaryna şular degişlidir:

Türkmenistanyň kanunlarynyň we Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň ýerine ýetirilişini üpjün etmek;

öz çäginde ykdysady, durmuş we medeni taýdan ösdürmegiň Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklanan maksatnamalarynyň berjaý edilişini üpjün etmek;

ýerli býujeti ara alyp maslahatlaşmak we onuň ýerine ýetirilişine ýardam bermek hem-de býujetiň ýerine ýetirilişi hakyndaky habary diňlemek;

çägi ykdysady, durmuş we medeni taýdan ösdürmek babatynda alnyp barylýan işler barada häkimiň ýyllyk habaryny diňlemek;

öz çäginde döwlet we zähmet düzgün-nyzamynyň berjaý edilişini, döwlet hem-de jemgyýetçilik tertibiniň, raýatlaryň hukuklarynyň goralyşyny, halkyň durmuş ýagdaýyny gowulandyrmak hakynda yzygiderli alada

etmek we ilatyň isleglerini, pikirlerini hem talaplaryny öwrenip we olardan netije çykaryp, olar barada Türkmenistanyň Mejlisine maglumat bermek;

Türkmenistanyň kanunçylyk namalary bilen halk maslahatlarynyň ygtyýarlaryna degişli edilen beýleki meseleler degişlidir.

Eger häkim öz borçlaryny talabalaýyk ýerine ýetirmese, halk maslahatynyň ony wezipesinden boşatmak hakyndaky meseläni ýokarda durýan edaranyň öňünde goýmaga hukugy bardyr. Degişli halk maslahatynyň bu baradaky karary onuň agzalarynyň bellenen sanynyň üçden iki böleginiň sesleriniň köplügi bilen kabul edilýär.

“ Etrap, şäher halk maslahaty hakyndaky” Türkmenistanyň kanunynyň 12-nji maddasyna laýyklykda etrap, şäher halk maslahatlarynyň ygtyýarlyklaryna şular degişlidir:

1) Türkmenistanyň kanunlarynyň we Türkmenistanyň Prezidentiniň, welaýat halk maslahatynyň namalarynyň ýerine ýetirilişini üpjün etmek;

2) öz çäginde ykdysady, durmuş we medeni taýdan ösdürmegiň Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklanan maksatnamalaryň berjaý edilişini üpjün etmek;

3) ýerli býujeti ara alyp maslahatlaşmak we onuň ýerine ýetirilişine ýardam bermek hem-de býujetiň ýerine ýetirilişi hakyndaky habary diňlemek;

4) çägi ykdysady, durmuş we medeni taýdan ösdürmek babatynda alnyp barylýan işler barada häkimiň ýyllyk habaryny diňlemek;

5) öz çäginde döwlet we zähmet düzgün-nyzamynyň berjaý edilişini, döwlet hem-de jemgyýetçilik tertibiniň, raýatlaryň hukuklarynyň goralyşyny, halkyň durmuş

ýagdaýyny gowulandyrmak hakynda yzygiderli alada etmek we ilatyň isleglerini, pikirlerini hem talaplaryny öwrenip we olardan netije çykaryp, olar barada welaýat halk maslahatyna maglumat bermek;

6) halk maslahatynyň agzalarynyň ygtyýarlyklaryny ykrar etmek hem-de şu Kanunda göz önünde tutulan halatlarda olaryň ygtyýarlyklaryny ýatyrnak;

7) öz çägendäki Geňeşleriň işine ýardam etmek;

8) Türkmenistanyň kanunçylyk namalary bilen etrap, şäher halk maslahatlarynyň ygtyýarlaryna degişli edilen beýleki meseleler degişlidir.

Türkmenistanda ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralar

§1. Türkmenistanda ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary barada düşünje.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň IV bölümi „Ýerli öz-özüňi dolandyryş“ diýlip atlandyrylýar. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 84-nji maddasyna görä ýerli öz-özüňi dolandyryş ulgamyny Geňeşler we ýerli jemgyýetçilik öz-özüňi dolandyryş edaralary emele getirýärler. Geňeş ýerli öz-özüňi dolandyryş wezipesini amala aşyrýar we ol etrapdaky şäheriň, şäherçeleriň, geňeşlikleriň çäginde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasydyr. Bir ýa-da birnäçe obanyň çägi geňeşligi emele getirýär, şol ýerde hem Geňeş döredilýär. Geňeşligiň çäginde hojalyk işiniň subýekti hökmünde bir ýa-da birnäçe daýhan birleşigi, paýdarlar

jemgyýeti, hojalygara kärhanasy bolup biler. Geňeş öz işini maslahat arkaly alyp barýar. Geňeş agzalary gös-göni raýatlar tarapyndan üç ýyl möhlete saýlanylýarlar. Geňeş öz agzalarynyň arasyndan arçyn saýlaýar. Arçyn Geňeşiň işine ýolbaşçylyk edýär. Arçyn öz ygtyýarlarynyň çäginde buýruklary çykaryp bilýär. Ilkinji gezek Geňeş agzalarynyň saýlawlary 1993-nji ýylyň iýun aýynyň 27-sinde geçirildi. Geňeşiň ygtyýarlyklary işiniň tertibi, onuň beýleki döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary bilen gatnaşygy 2009-njy ýylyň aprel aýynyň 18-ne „Geňeş agzalarynyň saýlawlary hakynda“, 2005-nji ýylyň oktýabr aýynyň 25-ne rejelenen görnüşde kabul edilen „Geňeş hakynda“, 2007-nji ýylyň mart aýynyň 30-na „Arçynlar hakynda“ Türkmenistanyň kanunlary we beýleki kanunçylyk namalary bilen düzgünleşdirilýär.

Beýik Galkynys we özgertmeler zamanynda obalaryň we şäherleriň ilatynyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini gowulandyrmagyň esasy ýörelgeleri “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin milli maksatnamasynda” berkidilýär. Şu maksatnamany durmuşa geçirmekde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasy bolan Geňeşleriň we Geňeş agzalarynyň aýratyn orny bardyr. Häzirki wagtda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň işini gýtadan guramaga aýratyn ünsi çekýär. Hut şu jähetden 2009-njy ýylyň 26-njy iýulynda geçirilen Geňeş agzalarynyň saýlawlarynyň ýurdumyzyň syýasy durmuşynda ähmiýeti uludyr. Geňeş öz işinde kanunylyk, bileleşiklik we aýanlyk ýörelgelerini goldanýar we

dolandyryş taýdan biri-birine basgançakly tabynlyk gatnaşyklar bilen baglanyşykly däldir. Geňeş hem-de onuň döredýän edaralary özleriniň alyp barýan işleri we kabul eden kararlary barada ilaty yzygiderli habarly edip durýarlar.

§2. Geňeşiň ygtyýarlyklary.

Geňeşiň ygtyýarlaryna şu aşakdakylar girýär:

- öz çäginı ykdysady, durmuş we medeni taýdan ösdürmegiň esasy ugurlaryny kesgitlemek;
- ýerli býujeti hem-de onuň ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabatı tassyklamak;
- ýerli salgytlary hem ýygymıary, olary almagyň tertibini bellemek;
- öz býujetine tölenilýän tölegler boýunça ýeňillikler bermek;
- tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak we töwerekdäki gurşawy goramak baradaky çäreleri kesgitlemek;
- Geňeş agzalarynyň ygtyýarlyklaryny ykrar etmek hem-de kanunçylykda göz önüne tutulan halatlarda olaryň ygtyýarlyklaryny möhletinden ön ýatırmak;
- arçyny, arçynyň orunbasarlaryny saýlamak, olary wezipelerinden boşatmak;
- Geňeşiň toparlaryny döretmek we ýatırmak;
- arçynlygy saklamak üçin edilýän harajatlary tassyklamak;
- arçynyň, Geňeşiň döredýän toparlarynyň işi hakyndaky hasabatlara, şeýle hem Geňeş agzalarynyň öz borçlaryny ýerine ýetirişi hakyndaky habarlara seretmek;

- arçynyň çykaran buýruklaryny ýatyrmak;
- ýerli sala salşygy geçirmek hakynda karar kabul etmek;

- ilatly mekanlaryň we dolandyryş çäkleriniň (birlikleriň) araçäklerini, hukuk ýagdaýyny hem-de adyny üýtgetmek hakynda haýyşlary gozgamak, şunda emläk we hukuk häsiýetli ýüze çykýan meseleleri çözmek;

- Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda öz çäginde ýer we suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek;

Türkmenistanyň kanunçylyk namalary arkaly Geňeşleriň ygtyýaryna degişli edilen beýleki meseleler.

Arçyn Geňeşiň agzalarynyň arasyndan açyk ses bermek arkaly sesleriň ýönekeý köplügi bilen saýlanylýar. Arçyn Geňeşiň işine ýolbaşçylyk edýär hem-de Geňeşe hasabat berijidir.

Kanunçylyk namalary, şeýle hem Geňeşiň kararlary boýunça arçynyň ygtyýaryna degişli edilen beýleki meseleleri çözüär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda etrapdaky şäherleriň, şäherçeleriň we geňeşlikleriň çäginde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasy bolan Geňeşiň agzalarynyň saýlawlary Türkmenistanyň raýatlary tarapyndan gizlin ses bermek arkaly ählumumy, deň we göni saýlaw hukugy esasynda geçirilýär.

Geňeş agzalarynyň ygtyýarlyklarynyň möhleti üç ýyldyr.

Ähli saýlawçylar saýlawlara deň esaslarda gatnaşýarlar, her saýlawçynyň bir sesi bardyr.

Geňeş agzalarynyň saýlawlaryny geçirmek üçin şu aşakdaky saýlaw toparlary döredilýär: şäherleriň,

şäherçeleriň we geňeşlikleriň saýlaw toparlary (ýerli saýlaw toparlary); üleş saýlaw toparlary.

Bu görkezilen toparlaryň ygtyýarlyklary, saýlanan geňeş agzalarynyň ygtyýarlyklary ykrar edilenden soň tamam bolýar.

Türkmenistanda saýlawlar we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topar bu kanunyň ýerine ýetirilmegine gözegçilik edýär.

Saýlaw ulgamy, sala salşyk

§1. Türkmenistanda saýlaw hukugy.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň V bölümi „Saýlaw ulgamy, sala salşyk“ diýlip atlandyrylýar (TK-nyň 89–98-nji maddalary). Saýlawlar döwlet häkimiýetini demokratik ýol bilen dolandyrmaklygyň möhüm bölegidir. Saýlawlar diýen düşüňjäniň mazmuny diýlende belli bir möhletniň dowamynda döwleti ýa-da dolandyryş-çäk birliklerini dolandyrmak üçin wezipeli adamlary saýlamaklyga düşünilýär. Jemgyýetiň dürli derejelerinde saýlawlar geçirilip bilinýär. Mysal üçin jemgyýetçilik guramalaryň başlyklary saýlanylýp bilinýär. Beýleki wezipeli adamlar saýlanylýp bilinýär. Döwlet edaralaryna saýlawlar geçirilýär. Umuman raýatlar tarapyndan saýlanylýp döredilýän edaralara wekilçilikli edaralar diýilýär. Saýlawlaryň döwlet häkimiýetiniň aç-açanlygynyň möhüm serişdesi bolmak bilen saýlawlaryň netijesinde syýasy elitalar saýlanylýar. Saýlawlar döwlet düzgüniniň hasiýetlendiriji alamaty hökmünde çykyş edýär. Saýlawlar

ählumumy we ýerli göni hem-de gyýtak we köp basgançakly, doly we bölekleýin hem-de adaty we adatdan daşary bolup bilýär. Gaýtadan geçirilýän saýlawlar hem bar. Saýlawlaryň tertibi birnäçe kadalaryň üsti bilen kadalaşdyrylýar. Oňa saýlaw institutlary diýilýär. Bu kadalar saýlaw hukugynyň esasy ýörelgelerini, saýlawçylara we dalaşgärlere bildirilýän talaplary territorial we saýlaw birliklerini döretmekligiň tertibine, saýlawlaryň netijelerini kesgitlemekligiň tertibini we beýlekileri kesgitleýär. Saýlaw hukugy diýilen düşünje 2 sany manyda aňladylýar. Obýektiw hem-de subýektiw saýlaw hukugy.

Subýektiw saýlaw hukugy anyk şahsyýetiň saýlawlara gatnaşmaga bolan hukugy. Onuň üçin hem birnäçe talaplardan peýdalanylýar. Obýektiw saýlaw hukugy bolsa saýlaw hukugyny kadalaşdyrýan kadalaryň jemi.

Aktiwi we Passiw saýlaw hukugy .

Aktiwi saýlaw hukugy bolanda raýatlaryň saýlawlara gatnaşmaga bolan hukugyna düşünilýär. (Mysal üçin: Türkmenistanyň 18 ýaşa ýeten raýatlarynyň saýlamaga hukugy bardyr, her saýlawçynyň bir sesi bar.). Passiw saýlaw hukugy bolanda raýatlaryň saýlanylmaga bolan hukuklaryna düşünilýär. (Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 90-njy maddasyna laýyklykda „Türkmenistanyň raýaty bolan, saýlawlar gününe çenli 25 ýaşan we soňky 10 ýyl Türkmenistanda hemişelik ýaşayan, il içinde abraýly adam Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlygyna saýlanyp bilner“. Türkmenistanyň Prezidenti wezipesine saýlanmak üçin bolsa pesinden 40 ýaş göz önünde tutulýar. Türkmenistanda saýlawlar

ählumumy, deň, göni hem-de gizlin saýlaw hukugy esasynda geçirilýär).

1999-njy ýylyň 22-nji aprelinde kabul edilen „Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlaw hukuklarynyň kepillikleri hakynda” Türkmenistanyň kanununda bellenilişi ýaly,

“Erkin we adalatly saýlawlar demokratiýanyň ýüze çykmagynyň hem-de jemgyýetiň we döwletiň işlerini dolandyrmaga raýatlaryň gatnaşmak hukuklaryny durmuşa geçirmeginiň ýokary görnüşidir”.

„Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlaw hukuklarynyň kepillikleri hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 3-nji maddasynda Türkmenistanda saýlawlary geçirmek aşakdaky esas goýujy ýörelgelerde amala aşyrylýar diýlip kesgitlenilýär:

1) gizlin ses berlende ählumumy, deň, göni saýlaw hukugy;

2) raýatlaryň, saýlawlara erkin we meýletin gatnaşmagy;

3) dalaşgärleri deňhukukly görkezmek we olar üçin deň mümkinçilikler;

4) saýlaw kampaniýasynyň barşynda aýanlyk we açyklyk, wagyz-nesihatynyň erkinligi;

5) raýatlaryň saýlaw hukuklarynyň goragy.

Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlaw hukuklarynyň kepillikleri raýatlaryň saýlamak we saýlanmak, şeýle hem saýlaw hereketlerine we tertiplerine olaryň gatnaşmak hukuklarynyň durmuşa geçirilmegini üpjün edýän, kanunçylyk tertibinde bellenilen guramaçylyk, hukuk we gaýry çärelerdir.

Raýatlaryň saýlaw hukuklarynyň kepillikleriniň ulgamyny kanunçylyk, hukuk, ykdysady, guramaçylyk, habar kepillikleri düzýär.

Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlaw hukugy, munuň özi Türkmenistanyň Konstitusiýasy we kanunlary tarapyndan göz önünde tutulan döwletiň saýlawly edaralaryna saýlamak we saýlanmak hukugydyr.

Saýlaw hukugyny durmuşa geçirmek giň demokratik esasyda erkin we adalatly saýlawlary geçirmek arkaly üpjün edilýär.

Döwlet häkimiýetiniň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralaryna saýlawlar hökmanydyr hem-de Konstitusiýada we saýlawlar hakyndaky kanunlarda bellenen möhletlerde geçirilýär.

Döwlet raýatlaryň erkini beýan etmeginiň esasynda hem-de hereket edýän kanunçylygyň, kadalaryny, şeýle hem umumy ykrar edilen halkara kadalary we tertiplerini berjaý etmek bilen döwlet häkimiýetiniň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralaryna saýlawlaryň yzygiderli geçirilmegini kepillendirýär.

§2. Sala salşyk we onuň görnüşleri.

Sala salşyk gös-göni demokratiýanyň instituty bolmak bilen käbir häsiýetleri boýunça saýlawlara meňzeş ýerleri hem bar. Sebäbi bularyň ikisinde hem saýlawçylar gatnaşýarlar. Bu institutlaryň esasy aýratynlyklarynyň biri bolup saýlawçylaryň erkini beýan etmekligi çykyş edýär. Ýagny, saýlawlarda saýlawçylar belli bir wekili (deputaty) saýlaýarlar, sala salşykda bolsa belli bir mesele saýlawçylaryň erkini beýan etmekliginiň predmeti hökmünde çykyş edýär (kanun, kanunyň taslamasy,

Konstitusiýa, Konstitusiýa üýtgetmeleri girizmek we beýlekiler). Sala salşyklary geçirmegiň tertibi hem saýlawlaryň geçiriliş tertibi bilen meňzeş, ýöne munda saýlaw okruglarynyň döredilmegi zerur hasaplanylmaýar. Sala salşygyň özboluşly görnüşleriniň biri hem plebissit – belli bir çäkde ýaşayan ilata şol çägiň syýasy ykbaly hakyndaky mesele boýunça sala salmak bolup durýar. Köp daşary ýurtlarda sala salşygyň ýerine plebissit has giň ýaýrandyr. Sala salşygyň watany diýlip Şweýsariýa hasaplanylýar. Konstitusiýa hukugynyň ylmynda sala salşygyň iki sany görnüşi bar:

1. ähliahk – döwletiň tutuş çäginde geçirilýär;
2. ýerli – belli bir dolandyryş-çäk birliginiň çäginde geçirilýär.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 94-nji maddasyna laýyklykda „Döwlet we jemgyýetçilik durmuşyna degişli möhüm meseleleri çözmek üçin ähliahk sala salşyklary we ýerli sala salşyklary geçirilip bilner“ diýlip kesgitlenilýär. Sala salşyk bolanda umumy döwlet ähmiýetli ýa-da ýerli ähmiýetli döwlet ýa-da öz-özüňi dolandyryş häsiýete eýe bolan kararlary kabul edilmekde saýlawçylaryň gös-göni ses bermek arkaly döwlet häkimiýetini amala aşyrmaga gatnaşmaklaryna düşünilýär. Ähliahk sala salşyklaryny geçirmek meselesini Türkmenistanyň halk maslahaty çözüýär. Sala salşyklara Türkmenistanyň saýlaw hukugyna eýe bolan raýatlary gatnaşýar.

Türkmenistanda kazyýet edaralarynyň konstitusion esaslary

§1. Türkmenistanyň kazyýet ulgamy.

Ýurdumyzyň Esasy Kanuny kazyýet häkimiýetiniň garaşsyzlygyny üpjün etdi, hukuk tertibini pugtalandyrmakda onuň ornuny kesgitledi. Esasy Kanunymyzyň VI bölümi „Kazyýet häkimiýeti“ diýlip atlandyrylýar. Indi biziň döwletimizde milli kazyýet gurluşyny mundan beýläk-de ösdürmegiň ileri tutulýan esasy ugurlary kesgитlenildi. 2009-njy ýylyň awgust aýynyň 15-ne „Kazyýet hakynda“ Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Türkmenistanda adyl kazyýetlik diňe kazyýet tarapyndan amala aşyrylýar. Türkmenistanda kazyýet adyl kazyýetligi amala aşyrmaga çalşyp, döwletimizde bellenen konstitusion gurluşy, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, dolandyryş edaralarynyň, kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň kanuny bähbitlerini hem-de hukuklaryny goraýar. Kazyýetiň alyp barýan бүtin işi kanunçylygy we hukuk tertibini üpjün etmäge, hukuk tertibiniň bozulmagyna ýol açan sebäpleri we şertleri ýok etmäge gönükdirilendir. „Kazyýet hakynda“ Türkmenistanyň kanunynyň 14-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanda Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti, Türkmenistanyň Arbitraž kazyýeti, welaýat kazyýetleri we welaýat hukukly şäher kazyýetleri, şeýle hem etrap kazyýetleri we etrap hukukly şäher kazyýetleri hereket edýärler. Kazylar garaşsyzdyrlar, olar diňe kanuna tabyndyrlar we özleriniň içki ynam-ygtykadyna

gollanýarlar. Kazylaryň işine hiç kimiň gatyşmagyna ýol berilmeýär, oňa gatyşylanlygy üçin kanun esasynda jogapkärçilik çekdirilýär. Türkmenistanda kazylaryň hemmesi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan baş ýyl möhlete belleniýär. Kazyýet işini ýöretmek döwlet dilinde alnyp barylýar. Eger-de gatnaşýan taraplaryň biri türkmen dilini bilmeýän bolsa, olar terjimeçi bilen üpjün edilýär. Ähli kazyýetlerde işler açyk seredilýär. Işiň ýapyk mejlisde seredilmegine diňe kanunda göz önüne tutulan halatlarynda ýol berilýär. Taraplar Türkmenistanyň ähli kazyýetleriniň çykaran hökümleri, çözgütleri we beýleki kararlary barada şikaýat edip bilýärler. Kazyýet häkimiýetiniň ähli işi demokratik, hukuk, dünýewi we Bitarap döwleti her taraplaýyn berkitmäge, adalatlylygy ornaşdyrmaga, raýatary kanunlary anyk we gyşarnyksyz ýerine ýetirmek ruhunda terbiýelemäge, raýatlaryň abraýyna we mertebesine, hukuklaryna hormat goýmaga gönükdirilendir.

Türkmenistanda adyl kazyýetlik taraplaryň hukuklarynyň hem azatlyklarynyň deňligi we bäsleşigi esasynda, şeýle hem haýsy millete deňşlidigine, teniniň reňkine, jynsyna, gelip çykyşyna, emläk hem wezipe ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, diline, dine garaýşyna, syýasy ygtykadyna, haýsy partiýa deňşlidigine ýa-da hiç partiýa deňşli däldigine, şonuň ýaly-da Türkmenistanyň kanunlarynda göz önünde tutulmadyk başga ýagdaýlara garamazdan hemmeleriniň kanunyň we kazyýetiň önünde deňligi esasynda amala aşyrylýar.

Taraplaryň Türkmenistanyň kazyýetleriniň çykaran çözgütleri, hökümleri we beýleki kararlary barada şikaýat etmäge hukugy bardyr.

Türkmenistanyň Arbitraž kazyýeti kanun tarapyndan olaryň seretmegine degişli edilen ykdysady hukuk gatnaşyklaryndan ýa-da dolandyryşyň we başga kanunlarda onuň ygtyýarlygyna degişli edilen başga işleriň çygryndaky hukuk gatnaşyklaryndan gelip çykýan jedeller baradaky kazyýet edarasy bolup durýar.

Türkmenistanyň Arbitraž kazyýeti Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda işlere birinji basgançakly kazyýet hökmünde seredýär.

Türkmenistanyň Arbitraž kazyýeti Türkmenistanyň Arbitraž kazyýetiniň Başlygyndan we kazylardan ybarat bolup durýar.

Türkmenistanyň Arbitraž kazyýetiniň ygtyýarlyklary

Türkmenistanyň Arbitraž kazyýeti:

1) ykdysady hukuk gatnaşyklarynda ýa-da dolandyryşyň we başga kanunlarda onuň ygtyýarlygyna degişli edilen başga işleriň çygryndaky hukuk gatnaşyklaryndan gelip çykýan jedellere seredýär we olary çözüär;

2) ýuridik şahslaryň we hususy telekeçiniň batyp galmagy (bankrot bolmagy) hakyndaky işlere seredýär;

3) telekeçiligiň we gaýry ykdysady işiň çygryndaky gatnaşyklary düzgünleşdirýän kanunlaryň we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ulanylyş tejribesini öwrenýär we umumylaşdyrýar;

4) telekeçiligiň we gaýry ykdysady işiň çygryndaky gatnaşyklary düzgünleşdirýän kanunlary we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryny kämilleşdirmek boýunça teklipleri işläp düzüär;

5) raýatlaryň tekliplerine, arzalaryna we şikaýatlaryna

seretmek we olary kazyýetlerde kabul etmek boýunça işi, şeýle hem kazyýet çözgütleriniň ýerine ýetirilmegini guraýar;

6) arbitraž işleri boýunça kazyýet statistikasyny ýöredýär we seljerýär;

7) öz ygtyýarlygynyň çäklerinde Türkmenistanyň halkara şertnamalaryndan gelip çykýan meseleleri çözüär;

8) Türkmenistanyň kanunçylygynda özüne berlen başga ygtyýarlyklary amala aşyrýar.

Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti ýokary kazyýet edarasy bolup durýar.

Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti kanunda göz önünde tutulan iş ýörediş görnüşlerinde raýat, arbitraž, jenaýat işlerine we dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky işlere seredilmegine kazyýet gözegçiligini we Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda başga ygtyýarlyklaryny amala aşyrýar.

Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti Başlykdan, Başlygyň birinji orunbasaryndan we orunbasarlaryndan, kazylardan, kazyýet oturmaşlaryndan ybarat bolup durýar we kanunda işlere kazynyň ýekelikde seretmäge rugsat berilýän mahalyndan başga halatlarda, şu aşakdaky düzümde hereket edýär:

- 1) Ýokary kazyýetiň Giňişleýin mejlisi;
- 2) Ýokary kazyýetiň Prezidiumy;
- 3) Raýat işleri boýunça kazyýet kollegiýasy;
- 4) Jenaýat işleri boýunça kazyýet kollegiýasy;
- 5) Arbitraž işleri boýunça kazyýet kollegiýasy.

**Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň
ygtyýarlyklary**

Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti:

1) öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde birinji basgançakly kazyýet hökmünde, nägilelik tertibinde, gözegçilik tertibinde, şeýle hem täze ýüze çykan ýagdaýlar boýunça işlere seredýär;

2) öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde nägilelik we gözegçilik tertibinde arbitraž işlerine seredýär;

3) kazyýet we arbitraž iş tejribesini öwrenýär we umumylaşdyrýar, kazyýet statistikasyny ýöretmek we kazyýetiň çözgütlerini ýerine ýetirmek boýunça işi guraýar, statistika maglumatlaryny seljerýär we umumylaşdyrýar, kazyýetlere kazyýet işlerine seredilende ýüze çykýan Türkmenistanyň kanunçylygyny ulanmagyň meseleleri boýunça ugrukdyryjy düşündirişleri berýär;

4) Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Giňişleýin mejlisiniň ugrukdyryjy düşündirişleriniň kazyýetler tarapyndan ýerine ýetirilişine gözegçiligi amala aşyrýar;

5) öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde Türkmenistanyň halkara şertnamalaryndan gelip çykýan meseleleri çözüär;

6) Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Başlygy tarapyndan Türkmenistanyň Prezidentiniň garamagyna girizmek üçin kazyýetleriň guralyşynyň meseleleri boýunça teklipleri işläp düzýär;

7) kazylyga dalaşgärleri seçip almagy we taýýarlamagy, kazyýetleriň işgärleriniň hünärini ýokarlandyrmagyny amala aşyrýar;

8) kazyýetleriň maddy-tehniki taýdan üpjün edilmegi we olaryň işlemegi üçin zerur şertleriň döredilmegi boýunça işi guraýar;

9) raýatlaryň tekliplerine, arzalaryna we şikaýatlaryna seretmek we olary kazyýetlerde kabul etmek boýunça işe gözegçilik edýär;

10) kazylaryň garaşsyzlygyny üpjün etmäge gönükdirilen çäreleri işläp düzýär we amala aşyrýar;

11) kazyýetleriň işiniň guramaçylyk taýdan üpjün edilmegini amala aşyrýar;

12) Türkmenistanyň kanunçylygynda özüne berlen başga ygtyýarlyklary amala aşyrýar. (38-nji madda)

“Kazyýet hakyndaky” Türkmenistanyň kanunynyň 3-nji babynda kazylary bellemegiň tertibi, kazyýet oturdaşlarynyň saýlawlary we olaryň bellenilişi baradaky kadalar berkidilýär. Oňa laýyklykda:

Etrap kazyýetiniň we etrap hukukly şäher kazyýetiniň kazylygyna 25 ýaşy dolan, ýokary ýuridik bilimi, ýuridik hünäri boýunça azyndan iki ýyl iş döwri bolan we hünär dereje synagyndan geçen Türkmenistanyň raýaty bellenip bilner.

Ýokarky kazyýetleriň we Türkmenistanyň Arbitraž kazyýetiniň kazylygyna 25 ýaşy dolan, ýokary ýuridik bilimi we ýuridik hünäri boýunça azyndan üç ýyl, şol sanda, düzgün boýunça, kazy hökmünde azyndan iki ýyl iş döwri bolan we hünär dereje synagyndan geçen Türkmenistanyň raýaty bellenip bilner.

Kazyýet oturdaşlygyna Türkmenistanyň 25 ýaşy dolan raýaty saýlanyp ýa-da bellenip bilner.

Türkmenistanyň Arbitraž kazyýetiniň, welaýat kazyýetleriniň we welaýat hukukly şäher kazyýetleriniň, şeýle hem etrap kazyýetleriniň we etrap hukukly şäher kazyýetleriniň kazylygyna dalaşgärleri seçip almak degişlilikde Türkmenistanyň Arbitraž kazyýetiniň, welaýat kazyýetleriniň we welaýat hukukly şäher kazyýetleriniň başlyklarynyň, Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Başlygynyň teklipnamalary boýunça Kazylaryň

kwalfikasion kollegiýasynyň netijenamasy esasynda Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti tarapyndan amala aşyrylýar.

Ilkinji gezek kazylyga dalaşgär hökmünde hödürlenýän adamlar Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti tarapyndan kesgitlenýän halatlarda we tertipde hünär taýýarlygyny geçýärler.

Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Başlygy Türkmenistanyň Mejlisiniň razylygy bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan belenilýär.

Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Başlygynyň birinji orunbasary, orunbasarlary we kazylary, Türkmenistanyň Arbitraž kazyýetiniň Başlygy we kazylary, welaýat kazyýetleriniň we welaýat hukukly şäher kazyýetleriniň, şeýle hem etrap kazyýetleriniň we etrap hukukly şäher kazyýetleriniň başlyklary, olaryň orunbasarlary we şol kazyýetleriň kazylary Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Başlygynyň teklipnamasy boýunça Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan belenilýär.

Kazynyň ygtyýarlyklarynyň möhleti tamamlanandan soň kanunyň 73-nji maddasynda görkezilen ýagdaýlar bolmadyk mahalynda we Kazylaryň kwalfikasion kollegiýalary tarapyndan geçirilýän hünär synagynyň netijelerine laýyklykda ol täzedan kazylyga belennmäge hödürlenýär.

Türkmenistanda prokuratura edaralaryň konstitusion esaslary

§1. Türkmenistanda prokuratura edaralaryň ulgamy.

Türkmenistanda kanunlaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýän ýörite prokuratura edarasý hereket edýär. Bu barada Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň VII bölümünde aýdylyp geçilýär. Prokuratura özüniň işini Esasy Kanunyň we 2009-njy ýylyň awgust aýynyň 15-ne kabul edilen „Türkmenistanyň Prokuraturasy hakynda“ kanunyň esasynda alyp barýar (Bu kanun 2010-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan güýje girýär). Kanunlaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmegiň maksady kanunyň hemme zatdan ýokary tutulmagyny üpjün etmekden we kanunçylygy pugtalandyrmakdan ybaratdyr. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Türkmenistanyň çäginde kanunlaryň, Prezidentiň, Ministrler Kabinetiniň namalarynyň döwlet dolandyryş hem-de gözegçilik, harby dolandyryş, ýerli ýerine ýetiriji we ýerli öz-özüni dolandyryş edaralary tarapyndan, eýeçiligiň ähli görnüşlerine degişli kärhanalar, edaralar, guramalar, birlikler tarapyndan, telekeçilik işi bilen meşgullanýan adamlar, jemgyýetçilik birlikleri, wezipeli adamlar hem-de raýatlar tarapyndan takyk we birmeňzeş berjaý edilişine gözegçilik etmek işi Türkmenistanyň Baş prokurorynyň we oňa tabyn prokurorlaryň üstüne ýüklenilýär. Şeýle-de prokuror kazyýetlerde işleriň garalmagyna gatnaşýar, kanunlarda göz önüne tutulan halatlarda jenaýaty derňeýär, jenaýat edenleri jenaýat jogapkärçiligine çekýär. Kanuna

laýyklykda prokuratura earalarynyň düzümi Baş prokuraturadan, welaýatlaryň, welaýat hukukly şäherleriň prokuraturalaryndan, Baş harby prokuraturadan, etraplaryň, etrap hukukly şäherleriň prokuraturalaryndan, harby prokuraturalardan, ýöriteleşdirilen prokuraturalardan ybaratdyr. Türkmenistanyň Baş prokurory öz işinde Türkmenistanyň Prezidentine hasabat berýär. Baş prokuror Mejlisiň, Ministrler Kabinetiniň mejlislerine gatnaşmaga haklydyr.

§2. Prokuraturanyň guralyşynyň we işiniň ýörelgeleri

Prokuratura ulgamynyň kanunlaryň we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň takyk we birmeňzeş berjaý edilişine gözegçilik etmek işi kanunylyga esaslanýar.

Türkmenistanyň prokuraturasy Türkmenistanyň Baş prokuroryna we aşakda durýan prokurorlaryň ýokarda durýan prokurorlara tabynlyk ýörelgesine esaslanýan prokuratura edaralarynyň ýeke-täk merkezleşdirilen ulgamyny düzýär.

Türkmenistanyň prokuratura edaralary öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde:

1) öz ygtyýarlyklaryny döwlet dolandyryş edaralaryna we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralaryna, wezipeli adamlara we jemgyýetçilik birleşiklerine garaşsyz, Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we kanunlaryna hem-de beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna pugta laýyklykda amala aşyýarlar;

2) kanunda bellenilen tertipde kim tarapyndan kanunyň bozulandygyna garamazdan, kanun

bozulmalaryny aradan aýyrmak, bozulan hukuklary dikeltmek hem-de bu düzgün bozulmalara ýol beren adamlary kanunda bellenen jogapkärçilige çekmek boýunça çäreleri görýärler;

3) kanunçylygy, hukuk tertibini pugtalandyrmak işinde hukuk goraýjy we beýleki degişli edaralar bilen bilelikde hereket edýärler;

4) ýörite kanun arkaly goralýan syrlar hakynda Türkmenistanyň kanunçylygyna ters gelmeýän ýagdaýlarda aýan hereket edýärler;

5) ýurtda kanunçylygyň we hukuk tertibiniň ýagdaýy, olary pugtalandyrmak boýunça prokuratura edaralarynyň işi hakynda Türkmenistanyň Prezidentine, Türkmenistanyň Mejlisine we Ministrler Kabinetine habar berýärler.

Türkmenistanyň Baş prokurory Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda Türkmenistanyň Mejlisiniň razylygy bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä bellenilýär we wezipeden boşadylýar.

Türkmenistanyň Baş prokurory ygtyýarlyk möhleti tamamlananda, prokuroryň ygtyýarlyklaryny ýerine ýetirmek bilen bir ýere sygyşmaýan etmiş eden halatynda, saglyk ýagdaýy boýunça gulluk borçlaryny ýerine ýetirmäge mümkinçiliginiň bolmazlygy bilen baglanyşykly, başga işe geçmegi sebäpli ýa-da öz islegi boýunça wezipesinden boşadylýp bilner.

Türkmenistanyň Baş prokurorynyň orunbasarlary, welaýatlaryň we welaýat hukukly şäherleriň prokuraturalaryna, Baş harby prokuraturasyna ýolbaşçylyk edýän prokurorlar, olaryň orunbasarlary, şeýle hem etraplaryň, etrap hukukly şäherleriň prokuraturalaryna, harby we ýöriteleşdirilen prokuraturalara ýolbaşçylyk

edýän prokurorlar Türkmenistanyň Baş prokurorynyň tekliplnamasy bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä bellenilýär we wezipeden boşadylýar. Olary wezipä bellemek we wezipesinden boşatmak hakyndaky habar köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üsti bilen ilata mälim edilýär.

Türkmenistanyň Baş prokurory we onun tabynlygyndaky welaýat, welaýat hukukly şäher, baş harby, etrap, etrap hukukly şäher prokurorlary, şeýle-de harby we ýöriteleşdirilen prokuraturalaryň prokurorlary we olaryň orunbasarlary baş ýyl möhlete bellenilýär we öz wezipesini yzly-yzyna iki möhletden köp eýeläp bilmeýär.

Jemläp aýdanymyzda, kanunlar, döwlet edaralarynyň we wezipeli adamlaryň beýleki hukuk namalary Konstitusiýa esasynda we şoňa laýyklykda çykarylýar. Konstitusiýada we kanunlarda görkezilýän düzgünler biri-birine gabat gelmese, Konstitusiýanyň düzgünleri ýöreýär (TK-nyň 115-nji maddasy).

EDEBIÝAT

1. Gurbanguly Berdimuhamedow “Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr”. Aşgabat, 2007 ýyl.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow “Döwlet adam üçindir”. Aşgabat, 2008 ýyl.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow, „Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary“, Aşgabat, 2007 ýyl.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow “Eserler ýygındysy”. Aşgabat, 2007 ýyl.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow “Täze Galkynyş eýýamy”. Aşgabat, 2007 ýyl.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistan Sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdydyr, Aşgabat, 2007 ýyl.
7. “Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mäligulyýewiç Berdimuhamedow gysgaça terjimehaly”. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Baş arhiw müdirligi Türkmenistanyň Prezidentiniň Arhiw gaznasy Aşgabat, 2007 ýyl.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanda durmuş ykdysady özgertmeleriň 2030-njy ýyla çenli Baş ugry milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007 ýyl.
9. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty”. Aşgabat, 2007 ýyl.
10. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Daşary syýasaty, wakalaryň hronikasy. Aşgabat, 2007 ýyl.

11. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I–II tom. Aşgabat, 2008-2009 ý. ý.
12. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow, "Türkmenistanyň Beýik Galkynyş Eýýamynyň Konstitusiyasy hakynda". Aşgabat, 2008 ýyl.
13. „Parahatçylyk, döredijilik, progress syýasatynyň dabaralanmagy“. Aşgabat, 2007 ýyl.
14. „Halkyň ynam bildireni“. Aşgabat, 2007 ýyl.
15. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 1992 ýyl, 2008 ýyl.
16. “Türkmenistan SSR-niň döwlet özygtyýarlylygy hakynda” Jarnama. 22.08.1990 ýyl.
17. “Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakynda” Türkmenistanyň konstitusion kanuny. 27.10.1991 ýyl.
18. „Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakynda“ Türkmenistanyň konstitusion kanuny. 27.12.1995 ý.
19. Türkmenistanyň Ýaşayyş jaý kodeksi. 28.06.1983 ý. 2009-njy ýyla çenli üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
20. Türkmenistanyň Tokaý kodeksi. 28.12.1993 ý. 2009-njy ýyla çenli üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
21. Türkmenistanyň Howa kodeksi. 18.06.1996 ý. 2009-njy ýyla çenli üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
22. Türkmenistanyň Raýat kodeksi. 17.07.1998 ý. 2009-njy ýyla çenli üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
23. Türkmenistanyň Suw kodeksi. Aşgabat. 25.10.2004 ý. 2009-njy ýyla çenli üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
24. Türkmenistanyň Ýer kodeksi. 25.10.2004 ý. 2009-njy ýyla çenli üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
25. Türkmenistanyň Durmuş-üpjünçiligi hakynda kodeksi. 17.03.2007 ý. 2009-njy ýyla çenli üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.

26. Türkmenistanyň Jenäýat iş ýörediş kodeksi. 18.04.2009 ý.
27. Türkmenistanyň Zähmet kodeksi. Aşgabat. 18.04.2009ý.
28. „Türkmenistanyň raýatlygy hakyndaky“ Türkmenistanyň Kanuny 30.09.1992 ýyl.
29. „Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarýnyň hukuk ýagdaýy hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny. 08.10.1993 ýyl.
30. „Bosgunlar hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny. 12.06.1997 ýyl.
31. „Adam söwdasyna garşy göreş hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny. 14.12.2007 ýyl.
32. “Ene süýdi bilen iýmitlendirmegi goramak hem wagyz etmek we çaga iýmit önümlerine bildirilýän talaplar hakynda” Türkmenistanyň Kanuny. 18.04.2009 ýyl.
33. „Çaganyň hukuklarynyň kepillikleri hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny. 05.07.2002 ýyl.
34. “Aýallaryň deň hukuklylygynyň döwlet kepillikleri hakynda” Türkmenistanyň Kanuny. 14.12.2007 ýyl.
35. “Tebigaty goramak hakynda” Türkmenistanyň kanuny. 12.11.1991ý.
36. “Eýeçilik hakynda” Türkmenistanyň kanuny. 01.10.1993 ý.
37. “Ösümlük dünýäsini goramak we rejeli peýdalanmak hakynda” Türkmenistanyň kanuny. 28.12.1993ý.
38. „Aragatnaşyk hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 20.12.1996 ý.
39. „Graždanlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny bozýan döwlet organlarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özünü dolandyryş organlarynyň we wezipeli adamlaryň hereketlerini suda şikaýat etmek hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 06.02.1998 ý.

40. „Türkmenistanyň Prezidentiniň 1999-njy ýylyň 6-njy ýanwarynda çykaran Permany bilen ölüm jezasyny jenaýat jeza çäresi hökmünde ulanmaga girizilen moratorini ulanmagyň tertibi hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 06.01.1999 ý.
41. „Raýatlaryň ýüz tutmalary we olara garamagyň tertibi hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 14.01.1999 ý.
42. „Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlaw hukuklarynyň kepillikleri hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 22.04.1999 ý. 10.09.2004 ýyla çenli girizilen üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
43. „Raýatlaryň saglygyny goramak hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 14.12.2002 ý. 25.10.2005 ýyla çenli girizilen üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
44. „Jemgyýetçilik birleşikleri hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 21.10.2003ý. 07.02.2009 ýyla çenli girizilen üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
45. „Migrasiýa hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 07.12.2005 ý. 2008-nji ýyla çenli girizilen üýtgetmeler-goşmaçalar bilen.
46. „Bilim hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 15.08.2009 ý.
47. „Ozon gatlagyny goramak hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 15.08.2009ý.
48. „Ösümlikleriň karantini hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 15.08.2009ý.
49. „Kazyýet hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 15.08.2009ý.
50. „Türkmenistanyň prokuraturasy hakynda“ Türkmenistanyň kanuny. 15.08.2009 ý.
51. Harby gullukçylaryň hemde olaryň maşgala agzalarynyň statusy we sosial taýdan goralýşy hakynda Türkmenistanyň kanuny. 30.08.2009ý.

52. Halkara konwensiýalarynyň ýygyny. Aşgabat, 2001 ýyl.
53. Türkmenistanda daşary yurt raýatlarynyň hukuklary we borçlary. Aşgabat, 2002 ýyl.
54. “Türkmenistanyň döwlet we hukuk esaslary”. Aşgabat, 2005 ýyl.
55. Türkmenistanda şahsyýetiň hukuklarynyň we azatlyklarynyň goralysy. Aşgabat, 2000 ýyl.
56. Р.В.Енгибарян, Э.В.Тадевосян Конституционное право. Москва, 2000 год.
57. И.И.Лукашук Международное право. Москва, 2001 год.
58. “Права человека“ учебник под. ред. Е.А.Лукашевой. Москва, 2001 год.
59. Актуальные проблемы гражданства. Москва, 1995 год.
60. Потапов В.И. Беженцы и международное право. Москва, 1986 год.
61. Кнут В.Бергем, Гуннар М.Карлсен, Беата Слюдал. Введение в права человека. Осло, 2003 год.
62. “Demokratiýa we hukuk” žurnaly. Aşgabat, 2008 ýyl.
63. “Adalat” gazetiniň, Aşgabat – 2008-2010 ýyl

MAZMUNY

Giriş.....	9
<i>Konstitusiýa we konstitusiýa hukugy barada düşünje</i>	
§1. Konstitusiýa barada düşünje.....	13
§2. Konstitusiýanyň görnüşleri.....	18
<i>Konstitusiýa – milli hukugyň pudagy, ýörite ylym we okuw dersi</i>	
§1. Konstitusiýa hukugy – milli hukugyň özeni.....	20
§2. Hukuk çeşmeleri hakynda umumy düşünje we onuň görnüşleri.....	27
<i>Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň esasy häsiýetleri, aýratynlyklary we institutlary</i>	
§1. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň kabul edilişi we hukuk ähmiýeti.....	28
§2. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň içeri gurluşy, esasy institutlary.....	29
<i>Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň esaslary</i>	
§1. Türkmenistanyň Konstitusiýasy we konstitusion özgertmeler.....	31
§2. Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň esaslary barada düşünje.....	41
<i>Türkmenistanyň döwlet nyşanlary</i>	
§1. Türkmenistanyň özygtyýarlygynyň nyşanlary.....	45
§2. Türkmenistanyň Döwlet baýdagy.....	47
§3. Türkmenistanyň Döwlet tugrasy.....	49
§4. Türkmenistanyň Döwlet senasy.....	50
<i>Türkmenistanyň döwlet gurluşynyň esasy konstitusion strategiýasy</i>	
§1. Türkmenistan demokratik döwletdir.....	52

§2. Türkmenistan hukuk we dünýewi döwletdir.....	53
§3. Türkmenistan Bitarap döwletdir.....	57
<i>Türkmenistanyň raýatlygy</i>	
§1. Raýatlyk barada düşünje.....	62
§2. Raýatlygyň emele gelmeginiň hukuk esaslary.....	67
<i>Türkmenistanyň Konstitusıyasynda adamyň we raýatyň hukuklarynyň, azatlyklarynyň we borçlarynyň beýan edilişi</i>	
§1. Adam hukuklarynyň tebigy häsiýetleri we görnüşleri.....	73
§2. Adam hukuklary hakyndaky esasy halkara konwensiýalar.....	97
<i>Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi</i>	
§1. Türkmenistanyň dolandyryş-çäk bölünişi barada düşünje.....	107
§2. „Awaza milli“ syýahatçylyk zolagy.....	110
<i>Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy</i>	
§1. Türkmenistanyň döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary barada düşünje.....	116
<i>Türkmenistanyň Prezidenti</i>	
§1. Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk derejesi.....	117
§2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklary.....	119
<i>Türkmenistanyň Mejlisi</i>	
§1. Türkmenistanyň Mejlisi kanun çykaryjy häkimiýeti amala aşyran in ýokary wekilçilikli edaradyr.....	122
§2. Mejlisiň ygtyýarlyklary.....	126
<i>Türkmenistanyň Ministrler Kabineti (Hökümeti)</i>	
§1. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň konstitusion hukuk häsiýeti.....	130
§2. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklary.....	131

Türkmenistanda ýerli häkimiýet

§1. Türkmenistanda ýerine ýetiriji ýerli edaralar barada düşünje.....133

§2. Häkimiň ygtyýarlyklary.....136

§3. Häkim tarapyndan kabul edilýän namalar.....140

Türkmenistanda ýerli halk maslahatlaryň konstitusion derejesi

§1. Türkmenistanda ýerli halk maslahatlaryň döredilişi.....142

§2. Ýerli halk maslahatlaryň ygtyýarlyklary.....151

Türkmenistanda ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralar

§1. Türkmenistanda ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary barada düşünje.....153

Saýlaw ulgamy, sala salşyk

§1. Türkmenistanda saýlaw hukugy.....157

§2. Sala salşyk we onuň görnüşleri.....160

Türkmenistanda kazyýet edaralarynyň konstitusion esaslary

§1. Türkmenistanyň kazyýet ulgamy.....162

Türkmenistanda prokuratura edaralaryň konstitusion esaslary

§1. Türkmenistanda prokuratura edaralaryň ulgamy.....169

§2. Prokuraturanyň guralyşynyň we işiniň ýörelgeleri.....170

Edebiýat.....173